

Debreceni Egyetem
Tudományegyetemi Karok
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

A tájnevek rendszerszerű leírása

Témavezető:

dr. Tóth Valéria
egyetemi adjunktus

Készítette:

Soltész Judit
V. magyar–művelődésszervező

Debrecen, 2009

Tartalom

1. Bevezetés.....	2
2. A tájnévadás fontosabb szakirodalmának áttekintése	4
3. Névrendszertani vizsgálatok	13
3.1. Szerkezeti elemzés	13
3.2. Keletkezéstörténeti vizsgálat.....	31
4. Összegzés	43
5. Irodalom	44
6. Melléklet	46

1. Bevezetés

Szakedolgozatom témájaként a tájnevek rendszerszerű leírását választottam. A célom egyrészt az volt, hogy áttekintő képet nyújtsak a magyar tájnévadásról általában, illetőleg a tájneveket mint sajátos szókészletet lehetőség szerint több szempontból bemutassam.

Tájnevekkel foglalkozó névtani munka sok szerzőtől született. Voltak, akik egy-egy névvel foglalkoztak tanulmányaikban, voltak, akiket egy-egy kronológiai réteg tájnevei érdekeltek, mások a nevek szerkezetéről vagy egy-egy szerkezeti típusról mondtak véleményt, megint mások inkább általánosságban, szélesebb horizontról tartottak szemlét a tájnevek körében. Azonban olyan átfogó munkákkal, amelyek rendszertani megközelítést alkalmaznak, azaz amelyek az egyes neveket mint egy nagyobb rendszer elemeit szemlélnék és vizsgálnák, s e vizsgálatok alapján a rendszer fő összefüggéseit kívánják bemutatni, nagyobb számban nemigen találkozunk. Ez persze valamelyest érthető is, hiszen a tájnevekkel foglalkozó kutatásokat valójában lezárta JUHÁSZ DEZSŐ „A magyar tájnévadás” című munkája (1988), mely korszakalkotónak mondható, hiszen ez az első és egyetlen összefoglaló névtani monográfia, amely a tájjelnevezésekkel foglalkozik. JUHÁSZ névanyagában a magyarság által egykor és ma használatos magyar tájjelnevezéseket gyűjtötte össze és dolgozta fel. Dolgozatomban ennek a névanyagának a rendszerszerű nyelvi feldolgozását végzem el a JUHÁSZ DEZSŐÉTŐL némileg más megközelítésben. A rendszervizsgálatokhoz az alapot ugyanis a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévizsgálati modell képezi (1993), melynek a tájnevekre való alkalmazására a korábbiakban még nem történtek kísérletek, ezért is esett választásom erre a névcsoportra.

Dolgozatom első részében a magyar tájnévadásról szóló ismereteket igyekszem összegezni a szakirodalmi előzmények alapján, a kérdés fontosabb szakirodalmát számba véve. E fejezet megírásában a szempontom az volt, hogy egységes képet nyújtsak a magyar tájnévadás fogalmi háttéréről, ugyanakkor az előzményirodalom bemutatása során külön tárgyaltam a tájnév-monográfia megszületése előtti szakmunkákat, illetőleg önálló alponthoz tértem ki ezt megelőzően a tájnevek JUHÁSZ DEZSŐ általi jellemzésére. Ezt azért láttam

célszerűnek, mert a névfeldolgozó részben alapvetően ez utóbbi megállapításokhoz viszonyítom az általam felderített információkat.

A második rész „A névrendszertani vizsgálatok” címet viseli, melyben a tájnevek rendszerszerű bemutatását végzem el a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévvizsgálati modell (1993) alapján. Ebben a fejezetben többféle nézőpontból, belső összefüggéseiben, kapcsolataiban kísérlem meg bemutatni a magyarság tájnévállományát. A névrendszertani vizsgálatok során az első részben a nevek szerkezeti, a másodikban pedig a keletkezéstörténeti leírására fektetem a hangsúlyt.

A dolgozat mellékleteként közlöm a JUHÁSZ DEZSŐ gyűjtésére támaszkodó, általam a HOFFMANN-modell alapján feldolgozott adatállományt.

Dolgozatom tehát egy újabb fajta, szemléletében a korábbiaktól eltérő helynévtipológiát alkalmaz, megítélésem szerint ugyanis ennek a rendszertani leírásnak a segítségével jóval több nyelvi természetű ismeretet szerezhetünk a tájnevekről.

E helyen szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Tóth Valériának, akitől dolgozatom elkészítése során nagyon sok segítséget kaptam, és aki javaslataival végig irányította a munkámat.

2. A tájnévadás fontosabb szakirodalmának áttekintése

I. Mint a Bevezetésben említettem, ebben a fejezetben a tájnévadásról szóló ismereteket kísérel meg összegezni a szakirodalmi előzmények alapján. A fejezetben igyekszem összefoglalni a téma monografikus feldolgozását adó JUHÁSZ DEZSŐ „A magyar tájnévadás” (1988) című munkája elméleti részének főbb gondolatait, illetve számba venni a tájelnevezésekkel foglalkozó kisebb terjedelmű névtani tanulmányokat is. Ezeket áttekintve elmondható, hogy sokan, többféle megközelítésből vizsgálták ezeket a neveket.

1. A tájnevekkel általában foglalkozik, tehát szélesebb horizontú megközelítést alkalmaz JUHÁSZ DEZSŐ már említett munkája elméleti részében.

JUHÁSZ DEZSŐ először nyelven kívüli oldalról közelíti meg a tájneveket. Megjegyzi, hogy tájalkotó tényező számos dolog lehet, és általában több tényező is elkülönítő erőként hat egy táj alakulásakor. Ilyen például az, mikor igazgatási egységek határának tesznek meg természeti határokat, s e határok között a népesség jellegzetes, környezettől elütő csoportja jön létre (például a Sárközben). Ezek a tájak általában korán nevet is kapnak, de vannak olyan tájegységek is, melyeket utólag lát el névvel valamely szaktudomány. Tágabb értelemben tájnévként funkcionálnak a hegységek, erdőségek, mocsarak nevei, illetve a megyenevek egy része is, különösen azok, melyek hosszú ideig változatlan határuak, és természetileg is jól körülhatárolhatók, például *Baranya*, *Somogy*.

A fent említett névcsoportok tájnévként való értelmezése szemlélet kérdése. Vannak azonban olyan területek, amelyek tájnévi mivolta méreteiknél fogva kérdéses. Nevük tájnévszerű (például *Hegyalja*), de nagyságuk egy-két helység területénél nem több. JUHÁSZ a kérdés eldöntése során azt vette figyelembe, hogy adott terület neve településnévvé vált-e vagy sem. Ha igen, akkor a tájnévi használatot egyértelműen kizárja.

Az összefoglaló nevek (*Hétfalu*, *Kétfánya*) tájnévi mivolta is megkérdőjelezhető JUHÁSZ DEZSŐ szerint, hiszen ezek megnevezése elsősorban a

településekre irányul, s csak másodlagosan van tájmegjelölő funkciójuk, mégis a tájnevek között említi őket, mert úgy látja, „elhagyásuk a tájnevek skálájáról alkotott képünket egy jellegzetes csoporttal szegényítené” (vö. mindehhez JUHÁSZ 1988: 9–11).

Nyelvi oldalról a legtöbb gondot JUHÁSZ DEZSŐ szerint az okozza a tájnevek megítélésében, hogy sok esetben nem dönthető el, alkalmi megjelöléssel vagy állandósult tulajdonnévvel van-e dolgunk, hiszen a tájnevek rendszere nem zárt, hanem olyan történeti alakulat, amely folyamatosan alakul, bővül új elemekkel. Vannak olyan nevek, melyek viszonylag hamar tájnévvé válnak, mivel felépítésüknél fogva beilleszkednek a névrendszerbe, például az *Alpokalja* vagy a *Vajdaság*. Ezekkel szemben a *Dunántúl*, *Tiszántúl* tájnévvé válása évszázadokon át tartott. A lexikalizálódást hátráltató tényezők ezeknek a neveknek az esetében a névutós szerkezet jelöltsége és határozói funkciója, illetve a szerkezeten belüli szabad szórend (*a Dunán túl, túl a Dunán*). A lexikalizációs folyamat lezáródását jelzi a hol? kérdésre felelő ragos alakok megjelenése (*Dunántúlon, Tiszántúlon*).

A megyenevek tájnevesülésének is vannak nyelvi vetületei. Nem illenek a tájneveink sorába a természetes névadásra kevésbé jellemző, nehézkes névösszekapcsolások, például *Jász–Nagykun–Szolnok*, *Hajdú–Bihar*, *Borsod–Abaúj–Zemplén*. Ezek elemeinek egy része korábban önállóan már tájnévvé vált, például *Hajdúság*, *Jászság*, *Kunság*. Ebben a folyamatban fontos nyelvi tényező a rövidek és állandóság, de gyakran zavarhatja érvényesülését homonímia kialakulása. Például a puszta *Somogy*, *Baranya* neveket tájnévként is használjuk, de a *Szolnok*, *Győr*, *Sopron* nagyvárosok nevei is, így tájnévként való használatuk kerülendő.

A *mente*, *melléke*, *környéke*, *vidéke* utótagok minden folyónévhez vagy helységnévhez kapcsolhatók, tehát eleve bizonyos alkalmiságot sugallnak, így számos ilyen utótagú megjelölést nem tekintünk tájnévnek, például *Rába mente*, *Pécs környéke* neveket. Vannak azonban népi használatban kialakult, hagyomány által elfogadott ilyen utótagú tájneveink, például *Érmellék*, *Kővár vidéke*, *Váralja vidéke*, *Nyárád mente*, melyek nem egyszeri, alkalmi alkotások.

A névvé válás egyik feltétele, hogy adott névhasználó közösség számára az illető megjelölés általánosan ismert legyen. Ebben a tekintetben a népi

közösségek mellett számon kell tartani a szélesebb tudományosságot is, hiszen bizonyos tájnevek éppen innen indulva válnak általánossá (vö. mindehhez JUHÁSZ 1988: 11–12).

2. A tájnevekkel általában foglalkozik KÁDÁR LÁSZLÓ is „A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei” (1941) című munkájában, melyben összegyűjti és csoportosítja a magyar tájnévezéseket. Alapgondolata az, hogy tájneveink „amennyiben nem ismeretlen eredetű tulajdonnevek, valamilyen *tulajdonságot, viszonylatot* fejeznek ki, *folyónévből* vagy *népnévből* származnak, de voltaképpen mindig az uralkodó tájjelleget emelik ki” (KÁDÁR 1941: 10). Munkájában ezek köré a névadó motívumok köré csoportosítja a tájneveket, leírja a tájnévtípusokat és az ide vonatkozó neveket, illetve a tájnévadás mechanizmusát. Főbb csoportjai a következők: tulajdonságot (domborzat, vízrajz, növénytakaró) kifejező tájnevek, viszonylatot (magassági, térbeli, folyóközi) megnevezők, népnevet tartalmazó tájnevek, közigazgatási egységekből kialakult nevek és ismeretlen eredetűek (KÁDÁR 1941).

a) JUHÁSZ több szempont szerint is csoportosítja tájneveinket. Egyik megközelítésének alapját nála is a névadó motívumok adják. Ezekkel összefüggésben azt is megjegyzi, hogy a tájak kialakulását természeti és műveltségi tényezők irányítják, így ezek kifejeződnek a nevekben is, a névadás ezekre irányul. A természeti nevek között a következő csoportokat különíti el: domborzati, talajra utaló, vízrajzi, növényzeti, állatvilágra utaló és térbeli viszonyítást kifejező tájnevek. A műveltségi nevek csoportját a népcsoportnevekből alakult, a gazdálkodástörténeti, a birtoklástörténeti, az igazgatási, az összefoglaló és az eseményre utaló tájnevek adják (JUHÁSZ 1988: 24–28).

Ez a szemléletmód nem idegen más helynevekkel foglalkozó munkától sem, hiszen például a HOFFMANN ISTVÁN-féle modell funkcionális szerkezeti elemzése is a névadás alapjául szolgáló motívumokra épít, a névben kifejeződő lehetséges névrészfunkciókat mutatja be (HOFFMANN 2007: 53–66), tehát a tájnevek tipológiája ebből a szempontból hasonlít a helynevek egyéb fajtáihoz.

b) JUHÁSZ DEZSŐ más szempontú csoportosításában elkülöníti a természetes és mesterséges neveket. A mesterséges névadás fontos jellemzője,

hogy a természetes névadással ellentétben tudatos. A természetes névadást JUHÁSZ DEZSŐ belső vagy népi névadásnak nevezi, mivel az ott élő közösség vagy a környező lakosság adja a nevet, így nem köthetők egyetlen személyhez. A mesterséges neveket más szemlélet, nyelvi alkat jellemzi, ezek külső szemlélőktől származnak, gyakran meghatározott személyekhez köthetők. Ezeket nagy számban az újkori tudományosság teremtette meg (JUHÁSZ 1988: 22–24).

Fent említett művében KÁDÁR LÁSZLÓ is – csakúgy, mint JUHÁSZ DEZSŐ – kitér röviden a természetes és a mesterséges nevek különbségeire (KÁDÁR 1941).

c) JUHÁSZ DEZSŐ a fenti csoportokon kívül elkülöníti még az elsődleges és másodlagos neveket is. Elsődleges tájneveink adják a tájnévrendszer legtöbb tagját, ezek keletkezésükkor is tájnevek, tehát táj megnevezése céljából alkotta őket a névadó közösség. A tájnevek kisebb csoportjának elemei viszont elsődlegesen nem tájnevek, csak másodlagosan, névátvitellel lettek azzá. Ezekről külön kell szólni, hiszen két motivációs szintet őriznek, melyből az eredeti motiváció a tájnévadás szempontjából tulajdonképpen lényegtelen. Például a puszta víznéből lett *Kölesér* név másodlagosan lett tájnévvé, s ebből a szempontból elhanyagolható, hogy a vízfolyás a partján tenyésző növényről kapta a nevét. A másodlagos tájnevek csoportjába való tartozásnak a funkcióváltást kísérő alaki-lexikai változatlanóság is feltétele. Így például a *Kalota* víznéből lett másodlagos tájnév, de a *Kalotaszeg* elsődleges, hiszen új névadásról van szó, és nem puszta névátvonódásról (JUHÁSZ 1988: 24).

3. KÁDÁR LÁSZLÓ és JUHÁSZ DEZSŐ munkájához hasonlóan szélesebb horizontú bemutatásra törekszik VISKI KÁROLY is „Etnikai csoportok, vidékek” című tanulmányában (1938), ő azonban néprajztudományi megközelítést alkalmaz. VISKI névtörténeti anyagra építve igyekszik képet adni a magyar tájakról, az előző munkákkal ellentétben azonban a leírás tárgya itt nem a név, hanem a név által jelölt terület és ezek etnikai csoportjai. Maguk a nevek tehát pusztán a leírás eszközei, de a szerző így is meglehetősen pontosan és ma is helytálló módon veszi számba a magyar tájneveket. Ami újszerű VISKI KÁROLY megközelítésében, az az, hogy négy nagy részre osztja a magyar nyelvterületet: *Dunántúl*, *Alföld*, *Felföld*, *Erdély*, és ezeken belül sorolja fel a kisebb tájegységeket és azok jellemzőit (VISKI 1938).

II. Egy kronológiai réteg neveivel foglalkozik BENKŐ LORÁND „A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Lëved és Etëlköz kapcsán” című tanulmányában (1984), melyben a honfoglalás előtti magyar szállásterületek neveit vizsgálja nyelvészeti megközelítésből.

Az egyik probléma, amit BENKŐ felvet, a *Lëved* névhez kötődik. Úgy véli, tévesek azok a feltevések, melyek a helyet nagy kiterjedésű területként, sőt a magyarság egész egykori hazáját jelölőként értelmezik. Szerinte a *Lëved* jelölési köre jóval szűkebb az általános elképzelésnél, hiszen a magyar névadásban sosem jelöltek országot, tartományt, tájat, sőt még kiterjedtebb területet sem puszta személynévi helynevekkel, hanem csak szűkebb szálláshelyet, illetőleg települést. Ezt a mai magyar nyelvterület X–XI. században nagy számban keletkezett puszta személynévi eredetű helynevei (*Csanád, Gyula, Tétény* stb.) teljes mértékben igazolják. Az általam feldolgozott adatok tanúsága szerint a mai magyar tájnevek körében sem találkozhatunk puszta személynévi eredetűvel, BENKŐ LORÁND egyetlen nevet említ tanulmányában: ez a *Mátyusföldre*, ez azonban nem puszta személynévi alak, és hozzáfűzi, hogy a **Mátyus* változat még másodlagos elvonásként sem jelentkezik itt sem (BENKŐ 1984: 393–394). Mindebből az a következtetés vonható le, hogy valószínűleg helytálló BENKŐ feltételezése, és így a név tökéletesen beleillik a honfoglalás utáni nevek körébe.

Egy másik kérdés a tanulmányban az *Etëlköz* névvel kapcsolatban vetődik fel. A szerző arra keresi a választ, hogy a név melyik vizekkel kapcsolatos *-köz* utótagú tájnévcsoportba tartozik, hiszen a tipológiai jelleg meghatározása a megnevezett terület bizonyos alaptulajdonságairól adhat információt. A *-köz* utótagú szerkezeti típust, illetve az ezzel foglalkozó munkákat a dolgozat következő részében ismertetem, e helyen csak az *Etëlköz* névvel kapcsolatos fő megállapításra térek ki. BENKŐ LORÁND szerint a név abba a csoportba tartozik, melyek előtagja vizet megnevező tulajdonnév, pl. *Rábaköz, Szamosköz* stb. Elképzelését támogatja, hogy Konsztantinosz maga mondja: Etelközt a folyójáról nevezték el, ez pedig mindenképpen tulajdonnévre való utalásnak fogható fel, másrészt ez a tájnévtípus a legkorábbi időktől kezdve mindmáig csak jelöletlen birtokos szerkezetekben fordul elő, s ilyen az *Etëlköz* is (BENKŐ 1984: 405–407). Ez azért lényeges, mert bizonyítja, hogy ez a név, ahogyan a *Lëved* is, nagyon jól

illik a honfoglalás után keletkezett nevek közé. BENKŐ LORÁND maga is megjegyzi: „semmi okunk nincs feltételezni, hogy a magyar tulajdonnév-adási rendszerben és szokásokban egy-két évszázad alatt számottevőbb változások vagy éppen gyökeresebb átalakulások következtek volna be” (BENKŐ 1984: 392).

III. A tájnevekkel foglalkozó szerzők közül többen e g y - e g y s z e r k e z e t i t í p u s sal foglalkoztak, ezek közül talán a legtöbbet tárgyalt a vizekkel kapcsolatos *-köz* utótagú tájnévtípus.

1. BENKŐ is foglalkozik a fent említett tanulmányában az *Etelköz* kapcsán ezzel a típussal, bővebben azzal a fajtájával, mely nevek előtagja vizet megnevező tulajdonnév, pl. *Rábaköz*, *Szamosköz* stb. Ezek mindig olyan vidéket jelölnek, melyet egy nagyobb és egy kisebb folyó fog közre, illetve előtagjuk mindig a befolyó, kisebb víz neve. Nem mondanak ellent ennek a szabályosságnak azok a tájneveink sem, amelyek előtagja kettős, azaz a kisebb vizet befogadó nagyobb víz nevét is tartalmazza, pl. *Tisza–Bodrog köze*, *Duna–Tisza köze* stb. (BENKŐ 1984: 405–406). KERTÉSZ MANÓ szerint ez a szerkezet előzményül szolgált a *Sárköz*, *Szamosköz*-féle névtípusnak, tehát például a *Bodrogköz*-t a *Tiszabodrogköz* alaknak meg kellett előznie (KERTÉSZ 1913). BENKŐ LORÁND szerint azonban ez a nézet teljesen téves. Szerinte a *Tisza–Bodrog köze*, *Duna–Tisza köze*-féle formák csupán az írásbeliség pontoskodó kifejezései, élőnyelvi használatuk a régi magyar összetéti szerkezetek ismeretében kizárt, ma sincs rájuk egyetlen, természetes élőnyelvi példa sem. A mai *Duna–Tisza köze* név is hivataloskodó forma BENKŐ LORÁND szerint, jelölt birtokos szerkezete is mutatja mesterséges voltát és viszonylagos fiatalágát, nem is lett belőle a beszélt nyelvben például **Tiszaköz* (BENKŐ 1984: 405–406).

KERTÉSZ MANÓ „Néhány magyar tájnévről” című cikkében (1936) szintén ezzel a szerkezeti típussal, a vizekkel kapcsolatos *-köz* utótagú nevekkel foglalkozik. A *Tisza–Bodrogköz* és a *Dráva–Muraköz* névváltozatok alapján arra a következtetésre jut, hogy – mint az előbb is utaltam rá – minden, folyóközt megnevező *-köz* utótagú tájnevünk ilyen, összetettebb kifejezésből egyszerűsödött (KERTÉSZ 1936). Hasonló véleményen van GYÖRFFY GYÖRGY is „Levedia és Etelköz kérdéséhez” című tanulmányában (GYÖRFFY 1984). Vélekedését alátámasztandó KERTÉSZ MANÓ megjegyzi, hogy ez azért is természetes, mert

csak két víznek lehet köze (KERTÉSZ 1936). Azonban az alakváltozattal nem rendelkező *Csallóköz*, *Szamosköz*, *Vízköz* stb. neveink, illetve a többi, nem folyóközt jelölő *-köz* utótagú tájnevünk (*Erdőköz*, *Hegyköz*, *Rétköz*, *Szigetköz*, *Tóköz*) bizonyítja, hogy egyrészt nemcsak két víznek lehet köze, másrészt víznevek esetében sem kötelező külön megjelölni őket (JUHÁSZ 1988: 32–33). KERTÉSZ MANÓ az elsődleges összetett névformák igazolásául a következő adatokat idézi: „a régiségben a *Vízköz* tájnevet *Kethwyzkezy*-nek, a *Sárköz* nevet *Kethsarkuzy*-nek is emlegették” (KERTÉSZ 1936). A *Kétvízköze* és a *Kétsárköze* azonban JUHÁSZ szerint nem a *Vízköz* és a *Sárköz* nevek változata, hanem határrészek megjelölései (JUHÁSZ 1988: 32–33).

2. A *-ság/-ség* képző tájnévalkotásunkban kiemelkedő szerepet játszik, jóformán minden tájnévtípusban találkozunk vele. Az ilyen szerkezetű tájnevekkel több tanulmányírónk is foglalkozik. HORPÁCSI ILLÉS és BALÁZS JÁNOS azt valószínűsítik, hogy a képző önálló szóból keletkezett, s mindketten a *ság* 'domb' térszínformanevet vélik benne felfedezni (BALÁZS 1953, HORPÁCSI 1953). BALÁZS ott is az esetleges eredeti jelentést teszi fel, ahol ez már minden bizonnyal nincs meg, így például az *Őrség* tájnevünket a fentiek függvényében összetételként értelmezi, melynek jelentése 'ördomb' lenne. Ugyanezt teszi a *Nyírség* névvel is (BALÁZS 1953). JUHÁSZ DEZSŐ ezt a magyarázatot kizártnak tartja, s hangsúlyozza, hogy ha el is fogadható a képzőnek a *ság* térszínformanéből való eredeztetése, a tájnevekben való előfordulása csakis képzőként értelmezhető (JUHÁSZ 1988: 31). Lényegében ugyanerre a következtetésre jut BENKŐ LORÁND is (BENKŐ 1980: 181–183).

HORPÁCSI ILLÉS fenti tanulmányában azt is megállapítja, hogy a *-ság/-ség* képző alapfunkciója a gyűjtőnévképzés, emellett azonban szerinte egyfajta fokozó szerepe is van, erre példaként az *asszonyosság*, *gondság* szavakat hozza. Ezen képzett szavak és alapszavaik között nincs lényeges jelentésbeli eltérés, a jelentéstöbblet a fokozás célját szolgálja (HORPÁCSI 1953).

Hasonló fölöslegesnek tűnő képzésekre a tájnevek körében is találunk példát. JUHÁSZ DEZSŐ a redundáns formák kialakulásának okát a magasabb nyelvi eszményhez való igazodásban látja, vagyis azzal a szemlélettel hozza kapcsolatba, mely szerint a választékos kifejezés egyben bonyolultabb is. Ez JUHÁSZ szerint a

helynevek, tájnevek körében is érezteti hatását, például a *Nyírbátorság*, *Szegedség* esetében, mely nevek nemcsak a helységeket, hanem azok környékét is jelölik. Az *Erdélyiség* elnevezés alapszava önmagában is közismert tájnév, jelentésánál nem lenne szükség a továbbképzésre (JUHÁSZ 1988: 31).

IV. Tájneveink szakirodalmában a legnépesebb csoportot azok a munkák adják, melyek középpontjában e g y - e g y n é v v i z s g á l a t a áll. KISS LAJOS „Egy állítólagos tájnév: Apoka” című tanulmányában (1979) az *apoka* palóc közszó tájnévként való létezését kérdőjelezi meg. Szerinte az *apoká*-ból nem lett a magyarban tájnév annak ellenére, hogy több lexikon szócikkeiben is megtalálható, viszont a magyar közzétani terminológiába bekerült (KISS 1979). A szerző egy másik munkájában a *Makszond* tájnévvel kapcsolatban tesz megjegyzéseket. A név végződéséről megállapítja, hogy az nem más, mint a magyar *-d* képző, azonban az alapszó etimológiájával kapcsolatban csak bizonytalan feltételezéseknek ad hangot (KISS 1990).

DANKÓ IMRE „*Lakság*” című tanulmányában (1995) a tájnév nyelvészeti–névtani elemzését adja. Véleménye szerint a név a *lakik* finnugor eredetű ige név származéka, és egy településtörténeti mozzanatot jelent: azt, hogy az illető terület lakott. Az alapszó finnugor eredetű, ezzel magyarázza DANKÓ IMRE azt a tényt, hogy származékai – így a *lakság* is – koraiak. A szerző ma már nem használatos tájnévként tünteti fel a nevet (DANKÓ 1995), JUHÁSZ DEZSŐ adatbázisában azonban a mai magyar tájnévállomány részeként tartja számon (JUHÁSZ 1988: 88).

TÖRÖK GÁBOR „*Felföldizmus*” című tanulmányában (1960) a *Felföld* névvel foglalkozik a magyar nyelvjárástörténet, illetve a magyar irodalmi nyelv szempontjából. Mint írja, a mai átlagember nyelvtudatában a *Felföld* a *Felvidék* ritkábban használt, régies rokonértelmű megfelelőjeként él. Elgondolása szerint azonban a *Felföld* nem azonosítható egyértelműen a *Felvidék*-kel, mivel a *Felföld* elnevezésben ennek eredeti jelentése szerint a *Dunántúl* jelentős részének is benne kellett foglaltatnia. Számos adatot hoz arra, hogy a magyar irodalmi nyelvben milyen *Felföld*-fogalmak élnek. Az adatok áttekintéséből TÖRÖK azt a következtetést vonja le, hogy a *Felföld* jelentése inkább ’*Felvidék*’, csak ritkán és bizonytalanul ’*Dunántúl*’ (TÖRÖK 1960).

TÖRÖK GÁBOR tanulmányához HUTTERER MIKLÓS néhány kiegészítő megjegyzést fűz, melyben a legrégebb magyarországi német nyelvjárások egyikének, a jiddisnek az elnevezéseire támaszkodva megerősíti TÖRÖK nézetét, miszerint a *Felföld* és az *Alföld* határvonala nem azonos a *Felvidék* és az *Alföld* határvonalával, hanem a *Felföld* a Dunántúl jó részét is jelöli (HUTTERER 1961).

BÁTKY ZSIGMOND hasonló problémaköröket igyekszik tanulmányában körüljárni: az *Alföld* és a *Felföld* névvel foglalkozik, ám szemléletmódja legközelebb a földrajztudományhoz áll. Megállapítása szerint az *Alföld* és a *Felföld* elnevezések térszíneli, domborzati, égtájbeli és országrészjelölő elnevezések. Az alföld fogalomra mint geográfiai műszóra számos szinonimát hoz. Megjegyzi, hogy az *Alföld* mint tájtípus- és országrész-elnevezés Petőfi óta jött különösebben divatba, azonban míg az *Alföld* mint műszó és tulajdonnév virágzik, addig a *Felföld*-et mindkét értelmében elnyomja a vele egyébként nem egyenértékű *Felvidék* (BÁTKY 1916).

BENKŐ LORÁND „Megjegyzések a *Begej* névhez” című tanulmányában (1997) a *Begej* névvel foglalkozik, többek között vizsgálja a név előfordulásait, lokalizációját, jelölési funkcióit. A *Begej* nevet ma már tájnévként nem tartjuk számon, azonban BENKŐ LORÁND munkájában is több adat igazolja, hogy az Árpád-korban nagyobb terület, táj elnevezése lehetett (BENKŐ 1997). A tájnév víznévvel való kapcsolatának vizsgálatakor a szerző JUHÁSZ DEZSŐ munkájának ide vonatkozó részére támaszkodik, erre dolgozatomban elemző részében részletesen kitérek.

3. Névrendszertani vizsgálatok

3.1. Szerkezeti elemzés

Funkcionális–szemantikai elemzés

Korábban a helynévrendszer-leírásokat gyakran szemléleti kevertség, a szempontok heterogenitása jellemezte. Azonban minden helynévizsgálatnak alapkövetelménye, hogy a vizsgálati szempontok világosan elkülönüljenek, még akkor is, ha a különféle jegyek komplex módon vannak jelen a rendszer egyes elemeiben. Sőt éppen emiatt fontos az elemzési szintek (pl. a leíró és a történeti elemzés) szétválasztása, az egyes sajátosságok elkülönített vizsgálata, hogy azokat egymással szembesítve, egymásra vonatkoztatva, kapcsolatrendszerük függvényében mutathassuk be (TÓTH 2001: 97).

„A HOFFMANN-féle helynévleírási modellt nagyfokú differenciáltság jellemzi: az egyes elemzési szinteken jól körülhatárolt, egyértelműen definiált kategóriák felölelik a névalkotási módok lehetőség szerinti teljes körét, s ez nagyszámú névadási mód leírására teszi alkalmassá a kategóriarendszert. Szándéka szerint e munka alapvetően mikrotoponímiai névállományok értékelésére készült, de ... kiválóan használható településnévi rendszerek elemzésére is. Segítségével bátran vállalkozhatunk tehát egy-egy vidék vagy akár az egész magyar nyelvterület helynévrendszerének leírására – a korai ómagyar korban éppúgy, mint a mai magyar helynévrendszerben” (TÓTH 2001: 98).

Dolgozatom elemzési keretét a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott modellt (1993) választottam, amely alapvetően két vizsgálati szintet különít el: a leíró és a történeti elemzést. A leíró vizsgálaton belül a funkcionális–szemantikai, a lexikális–morfológiai és a szintagmatikus elemzés lehetőségét is kínálja a modell. Dolgozatomban ezek közül csupán a funkcionális–szemantikai leírásra térek ki részletesen, de ennek kapcsán érintőlegesen utalok a lexikális–morfológiai típusokra is.

Minden névadás szemantikailag tudatos, minden helynév motivált keletkezésének pillanatában, abszolút motiválatlan név nincs. A természetes névadásban nagyrészt a denotátum valamely sajátossága, tulajdonsága fejeződik ki, a mesterséges névadásban viszont számos olyan név keletkezik, amelyek létrejöttében a használatos névalkotási modellhez való igazodás igénye játszik szerepet. Keletkezésekor minden név leíró jellegű, a névadás alapjául szolgáló motívumok közvetve vagy közvetlenül jelennek meg benne (HOFFMANN 2007: 53).

Az egyes helynevek elemzésében alapvető szerepe van a névadó motívumok szemantikai és nyelvi azonosításának. A *Száraz-ér* víznév névszerkezete azt fejezi ki denotátumáról, hogy az egy 'kis folyóvíz, melynek vize időnként elapad', a *Szárazér melléke* tájnévé pedig azt, hogy az 'a Száraz-ér környékén elterülő vidék'. A denotátum sajátosságainak a kifejeződése nem feltétlenül és közvetlenül kötődik a névben meglévő minden egyes lexémához, hanem összetettebb nyelvi jelenségekhez is kapcsolódhat.

„A név funkcionális szerkezeti elemzésének alapfogalma a névrész. Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez” (HOFFMANN 2007: 53). Azonban nem kötődik névrészfunkció minden, a névben szereplő lexémához. A *Hédervár* név helynévként annak a várnak a megnevezése, amelynek birtokosa vagy használója egy R. *Heidrih* ~ *Hedruh*, ma *Héder* nevű személy, a *Hédervár szigete* tájnév névszerkezete azonban már csak azt a két névrészfunkciót fejezi ki, hogy 'az a sziget, amely a Hédervár nevű helységgel van kapcsolatban'.

A névrész szerkezeti szempontból kétféle lehet: alaprész vagy bővítményrész. Alaprésznek nevezzük azokat a névrészeket, amelyek önmagukban képesek betölteni a helynév funkcióját, a bővítményrész viszont csak egy alaprészsel együtt válik helynévvé (RÁCZ 2005: 67).

A névrészek névelemekből állhatnak: ezen a névbe tartozó lexémákat és a névben funkciót kapó toldalékmorfémákat értjük. A névelemeknek a névrészek belső felépítésében és egymáshoz való viszonyuk kifejezésében van szerepük (HOFFMANN 2007: 54). Az előbb említett *Hédervár szigete* tájnévben két névrészt

és négy névelemet (*héder + vár/sziget-e*) különíthetünk el. A névelemekre bontás a lexikális vizsgálatban játszik fontos szerepet.

1. Fajtajelölő szerepű névrészek

Minden nyelv helyneveinek többsége olyan név, melyben a jelölt helyek valamilyen jellegzetessége fejeződik ki. A helynevekben megtalálható nyelvi elemek lehetnek olyanok, amelyek kifejezik azt a helyfajtát, amelybe a névvel megjelölt egyedi hely tartozik. Ezt a szemantikai szerepet fajtajelölő funkciónak nevezzük. Erre a szemantikai szerepre kizárólag főnevek, mégpedig helyet, helyfajtát jelölő közsavak, azaz földrajzi köznevek alkalmasak (HOFFMANN 1999: 208).

A földrajzi köznevek általában kétrészes helynevek második névrészában szerepelnek, de állhatnak önmagukban is helynévként. Szematikai szerkezetét tekintve háromféle helynévszerkezetben fordulnak elő: helyfajtát megjelölő (F) egyrészes névként, összekapcsolódhatnak sajátosságot kifejező (S), valamint megnevező (M) funkciójú előtaggal. A földrajzi köznévként tehát F, S + F, M + F struktúrájú neveket hozhat létre (TÓTH 2001: 100).

Az adatok tanúsága szerint pusztán földrajzi köznévi (F funkciójú) tájnévvel alig-alig találkozunk, az adatolt 412 esetből mindössze a következő 10-ben: *Fenyér, Göcsej, Han, Hegy, Lak, Mezőség, Ormán, Rét, Sziget, Völgyesség*. A földrajzi köznévi nevek közül többnyire azok alakulnak önmagukban tulajdonnévvé, tájnévvé, amelyek speciálisabb jelentésűek. A *Fenyér* tájnév esetében például az ismeretlen eredetű *fenyér* 'füvel benőtt terület' köznévként vált tájnévvé (JUHÁSZ 1988: 76). A *Han* tájnév keletkezésekor a R., népnyelvi *han(y)* 'mocsár, láp, ingovány' köznévként szolgált a névadás alapjául (JUHÁSZ 1988: 78), az *Ormán* esetében a R., népi *ormány* 'domb, földhát' értemű köznévként (JUHÁSZ 1988: 93), míg a *Göcsej* név alapja egy R. *göcsej*, 'gödör', 'dimbes-dombos terület' főnévként (JUHÁSZ 1988: 77). Az *Avasság* tájnévben valószínűleg növényzetre utaló nyelvi elem a R. *avas* köznévként, 'makkoltásra szolgáló erdő; nagy fákból álló öreg erdő' értelemben (JUHÁSZ 1988: 60).

A földrajzi köznévként – mint a fenti adatok mutatják – helynévvé alakulhat önmagában (pl. *Fenyér*), illetve képzővel is (pl. *Völgyesség, Mezőség*).

A földrajzi köznevek leggyakrabban a kétrészes helynevek második részeként, sajátosságot kifejező előtaghoz kapcsolódva szerepelnek, azaz S + F formában leírható nevek második névrészeként (TÓTH 2001: 101). Ezekben a tájnevekben az alábbi fajtajelölő névrészek fordulnak elő, a fajtajelölő névrész szerint csoportosítva:

Településneveket, településrészeket, emberi lakóhelyet jelölő földrajzi köznevek: **föld:** *Alföld, Borföld, Hegyföld, Aranyosföldre, Fogarásföldre, Mátyusföldre, Királyföld*; **szék:** *Alcsíkszék, Aranyosszék, Beszterceszék*; **falu:** *Hétfalu*; **kert:** *Aranykert*; **környék:** *Váralja környéke*.

Nagyobb területek, tájak megnevezői: **vidék:** *Alvidék, Balatonvidék, Délvidék*; **ország:** *Tótország, Tündérország, Somogyország*; **mező:** *Szépmező, Kenyérmező, Csiglamező*; **táj:** *Altáj, Feltáj*; **megye:** *Csernecmegye*; **felvidék:** *Balatonfelvidék, Erdély*; **mezőség:** *Borsodi-Mezőség, Erdélyi-mezőség, Bihari-Mezőség*; **puszta:** *Bugaci-pusztá*.

Domborzati formákat jelölő földrajzi köznevek: **oldal:** *Bükkoldal*; **hát:** *Cserhát, Tiszahát, Tóhát*; **hátság:** *Cserehátság, Erdőhátság*.

Vízrajzi köznevek: **szeg ~ szög:** *Alszeg, Felszeg, Kalotaszeg, Drávaszög*; **köz:** *Berenköz, Bodrogköz, Csallóköz*; **mellék:** *Drávamellék, Dunamellék, Érmellék, Bodrog melléke, Homoród melléke, Küküllő melléke*; **sziget:** *Nagysziget, Szentendrei-sziget, Úrsziget*; **zug:** *Tiszazug, Bodrogzug*; **mente:** *Nyárádmente, Tiszamente, Vízmente*; **kanyar:** *Dunakanyar*; **láp:** *Ecsedi-láp*.

Mindössze 2 táj nevében szerepel maga a 'viszonylag egységes jellegű terület, területi egység' jelentésű *-táj* utótag (TESz.), mindkét esetben S + F szemantikai szerkezetet alkotva: *Altáj, Feltáj*.

A földrajzi köznévi névrész kapcsolódhat megnevező funkcióban álló helynévi előtaghoz is. Az M + F szemantikai szerkezetű nevek közé sorolható (*Alcsík >*) *Alcsíkszék*, (*Erdély >*) *Erdélyország*, (*Csernec >*) *Csernecmegye* tájnevek jellegzetesen másodlagos keletkezésűek: a földrajzi köznévvvel utólag egészültek ki.

A fentiekből kitűnik az is, hogy a földrajzi köznévi névrészt tartalmazó helynevek történetileg többféle módon keletkezettek: a *Hegy, Lak, Rét*-féle neveket jelentéshasadás, a *Fogarásföldre, Szentendrei-sziget* szerkezetűeket

szintagmatikus szerkesztés, az *Erdély* > *Erdélyország*, *Csernec* > *Csernecmegye*-félüket pedig szerkezeti átalakulás, kiegészülés hozta létre. Ezeket a névalkotási módokat és változási folyamatokat a keletkezéstörténeti fejezetben részletezem.

2. Megnevező szerepű névrészek

Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll, mely egy új név részeként ugyanazt a szerepet tölti be, ami egyben eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra utalást (HOFFMANN 2007: 58).

A megnevező funkciójú részt tartalmazó helynevek szerkezeti szempontból négyfélék lehetnek. Gyakran láthatjuk e funkciót egyrészes nevekben (ide tartoznak az átvett nevek is, melyek mindig egyrészesek), de összekapcsolódhat megkülönböztető szerepű, sajátosságot kifejező előtaggal is (így pl.: *Erdélyi-Mezőség*-féle S + M szerkezetű tájnév: 'Erdély [1] közelében lévő Mezőség [2] nevű táj' jön létre), vagy kapcsolódhat hozzá földrajzi köznévi utótag (pl.: *Alcsíkszék* M + F szerkezetű név: 'Alcsík [1] nevű közigazgatási terület [2]'). Ritkán előfordulhat, hogy két létező helynév kapcsolódik össze (pl.: *Gávavencsellő* M + M szerkezet: 'Gáva [1] és Vencsellő [2] hely alkotta település', tájnévi példát erre a szerkezetre nem találtam). A megnevező funkció tehát M, S + M, M + F, M + M struktúrájú neveket hozhat létre (TÓTH 2001: 100).

Megnevező funkció fejeződik ki az átvett nevekben, amelyek mindig egyrészesek. A névátvétellel a magyar tájnévrendszer részévé vált *Bácska*, *Bánátus*, *Partium*, *Szlavónia* tájnevek a hely megnevezésének funkcióján kívül a magyar nyelvhasználók számára mást nem fejeznek ki, jóllehet e neveknek az eredeti szemantikai szerkezete esetenként a nyelvész számára ismert: a *Bácska* tájnév 'Bács megye' szemantikai tartalmat fejez ki a szerb-horvát nyelvekben. A magyar névhasználói közösség számára azonban a *Bácska*, *Bánátus*, *Partium* vagy *Szlavónia* tájnév semmilyen más információt nem közöl átvételekor a denotátumáról, csupán annyit, hogy 'az a táj, aminek ez és ez a neve'. A jövevénynevek eredeti szemantikai tartalma, az átadó nyelvben használatos közsói jelentése tehát a magyar helynévrendszer elemeként csupán az adott helynév előtörténete részének tekintendő és a magyar nyelvleírás számára teljességgel figyelmen kívül hagyható (TÓTH 2001: 101).

Megnevező funkciójú jövevénynevekkel alig-alig találkozunk a tájnevek körében: összesen 4 adat van rá: *Bácska*, *Bánátus*, *Partium*, *Szlavónia*. A két utóbbi név tájnévi mivoltával kapcsolatban JUHÁSZ megjegyzi: „*Szlavónia* a különböző jelentésbeli változások ellenére tájnévi szókincsünk peremén helyezkedik el, mint pl. a *Partium*” (JUHÁSZ 1988: 101).

A mindenkori helynévrendszer tagjaihoz előtagként sajátosságot kifejező nyelvi elemek kapcsolódhatnak. Ekkor a korábbi helynév az új helynévben megnevező szerepbe kerül (függetlenül attól, hogy korábban milyen funkcionális jegy tükröződött benne) (TÓTH 2001: 103). Így például a *Somogy(ság)* tájnév szerkezete az 'az a vidék, mely Somogy megye területét foglalja magába' funkcionális-szemantikai tartalommal írható le, azaz egyrészes névként sajátosságot kifejező funkciója van. A táj osztódásával keletkezett *Külső-Somogy*, *Belső-Somogy* differenciált nevekben azonban az a szemantikai tartalom jelenik meg, hogy 'a Somogy(ság) nevű táj külső (északi) és belső (déli) része', azaz az újonnan létrejövő tájnevek szempontjából már nincs jelentősége annak a körülménynek, hogy a *Somogy(ság)* tájnév milyen névadási indíték alapján keletkezett.

Megnevező funkcióban álló névrész kétrészes tájneveink második részeként igen gyakran előfordul. Az ebbe a csoportba sorolható helynevek előtagja S funkcióban álló nyelvi elem, az utótagja pedig M funkciójú névrész: az *Erdélyi-mezőség* tehát – mint a korábbiakban láttuk – 'az a Mezőség [2] nevű hely, amely Erdélyben [1] fekszik' funkcionális-szemantikai szerkezettel írható le.

Megtalálhatjuk a hely valamely tulajdonságára, többnyire méretére utaló névrészfunkciót például a *Kiscsallóköz*, *Kiskalota*, *Kiskánaán*, *Kiskunság* vagy a *Nagysárrét*, *Nagykunság* tájnevek előtagjában.

Jellegzetesnek mondható tájnévadásunkban a neveknek a helyzetviszonyító nyelvi elemekkel, az *al(só)*-, *fel(ső)*-, *közép*- melléknevekkel való differenciálása. Az *al*- ~ *alsó*- előtagot találjuk meg az *Alcsík*, *Alsó-Magyarország*, *Alsó-Szigetköz*, *Alsó-Cserhát*, illetve *Alsó-Őrség* nevekben, a *fel*- ~ *felső*- előtag a *Felcsík*, *Felső-Bodrogköz*, *Felső-Cserhát*, *Felső-Magyarország*, *Felső-Őrvidék*, *Felső-Szigetköz*, illetve *Felső-Őrség* nevek esetében, a *közép*-előtag pedig a *Közép-Tiszavidék* tájnév esetében. Az *al*- ~ *fel*- antonimák

többnyire egyidejűleg jelentkeznek egy-egy tájnév osztódásakor, de arra is találunk példát, hogy a jelzői előtaggal bővült helynév az alapformával áll korrelatív viszonyban (*Órség ~ Felső-Órség*).

Az S + M szerkezeti felépítésű neveknek egyik csoportját a nevek *külső*-, *belső*- melléknevekkel való differenciálása adja. Ide egyetlen példát tudok hozni a tájnevek köréből, a már említett *Külső-Somogy*, *Belső-Somogy* névpárt. Ezekben – csakúgy mint az előző csoportban – a megnevezett tájak viszonyított (relatív) helyzete fejeződik ki, tehát az a szemantikai tartalom, hogy a 'Somogy(ság) nevű táj külső (északi) és belső (déli) része'.

Az előtagok szemantikai jellemzőiről ennél részletesebben a sajátosságfunkció bemutatásakor szólok.

Tájneveinkben az S + M szerkezetű nevek legnagyobb csoportját azok a nevek alkotják, amelyekben a hely valamely más helyhez való viszonya fejeződik ki. Ebbe a kategóriába a következő nevek sorolhatók: *Aradi-Hegyalja*, *Beregi-Tiszhát*, *Bihari-Hegyköz*, *Bihari-Mezőség*, *Borsodi-Hegyköz*, *Borsodi-Mezőség*, *Erdélyi-Hegyalja*, *Erdélyi-Mezőség*, *Mecsek-Hegyalja*, *Pozsonyi-Hegyalja*, *Szabolcsi-Tiszhát*, *Szatmári-Tiszhát*, *Temesi-Bánság*, *Tokaj-Hegyalja*, *Ungi-Tiszhát*, *Vasi-Tiszhát*, továbbá *Fejér megyei Sárrét*, *Sebes-Körös Sárrétje*, *Berettyó-Sárrétje*. A sajátosság funkció ezen nevek esetében kivétel nélkül jelzős előtaggal fejeződik ki.

A helynévi lexéma felhasználása a denotatív jelentés módosulása nélkül történik a kétrészes tájneveknek abban a csoportjában, amelybe a helynév + földrajzi köznévi strukturális felépítésű nevek tartoznak. A helynévi lexéma az *Alcsíkszék*-féle nevekben minden esetben megnevező szerepben áll. Az ide tartozó névalakulatok tehát funkcionális szerkezetük szerint M + F formában írhatók le. Keletkezéstörténeti szempontból a kategória tájnevei ugyancsak homogének: szerkezeti változással, földrajzi köznévi névrésszel kiegészülve jöttek létre. A csoport neveit a megnevező szerepű névrész alapján további altípusokba sorolhatjuk. A szerkezeti változással létrejövő új tájnév előtagja (azaz a megnevező szerepű elsődleges névforma) külső és belső keletkezésű egyaránt lehet. Átvett nevek kiegészülésére a tájnevek között nem találtam adatot. A belső keletkezésű helynevek többféle típusa szerepelhet kétrészes nevek előtagjaként.

Az elsődleges helynév alakulhatott közszóból (mint az *Aranyosszék*, *Erdélyország* nevekben), településnévi (*Beszterceszék*, *Csernecmegye*), víznévi (*Kalotaszeg*) vagy tájnévi (*Alcsíkszék*, *Felcsíkszék*) előzményből egyaránt.

A tájnevek névanyagában arra nem találunk példát, hogy a kétrészes név mindkét névrésze megnevező funkcióban álló egyrészes helynév; tehát funkcionális-szemantikai szerkezete M + M formában adható meg. Az ilyen névstruktúra ugyanis általában a településnevekre lehet jellemző: faluegyesítések alkalmával jön létre.

3. A névrész kifejezi a hely sajátosságát

A névben megjelenő névrészek kifejezhetik azt, hogy az adott helynek milyen tulajdonságai, sajátosságai vannak. Ezt a szerepet sajátosságot kifejező funkciónak nevezzük. Ezt a szemantikai tartalmat nagyon sokféle nyelvi elem: szó, szószerkezet kifejezheti, korlátozást e téren elvi szempontból nem lehet megállapítani (HOFFMANN 1999: 209).

A sajátosságot kifejező szerep megvalósulhat egyrészes helynévben, de összekapcsolódhat helyfajtajelölő szerepű földrajzi köznévi vagy megnevező funkcióban álló helynévi utótaggal is. A sajátosságra utalás funkcióját legtöbbször valamilyen melléknév vagy főnév látja el, de előfordul e szerepben helynévi lexéma is. A sajátosságra utaló névrész strukturálisan S, S + F, S + M szerkezetű neveket hozhat létre (TÓTH 2001: 106).

3.1. A hely tulajdonságára utaló névrészek

Alakra történik utalás a *Sokoró* tájnévben, mely minden bizonnyal a R. *sokorú* 'tekergős' melléknévből keletkezhetett, s 'domboktól és völgyektől át-meg átszeldelt terület' értelemben vált földrajzi névvé (FNESz). A *Göböcse* nevű táj névadásának alapjául szintén egy melléknév szolgált, a népnyelvi *göbörcsös*, 'egyenetlen, göröngyös' értelemben (FNESz), mely a táj felszínére, alakjára utalhat. Ezekben a nevekben tehát egy melléknév áll e névrészfunkcióban. Alakra történik utalás a *Hegyföld* név első névrészében is, melyben táj a hegyes, dombos felszíne szolgált a névadás alapjául. Itt egy földrajzi köznévi áll ebben a (sajátosságot kifejező) névrészfunkcióban. A fenti példák szemléletesen mutatják,

hogy az alakra utaló egyrészes tájnevek strukturális szempontból minden esetben S, a kétrészesek pedig S + F formában írhatók le.

A táj környezetének vagy magának a helynek az anyaga, illetve az ott lévő jellegzetes anyag fejeződik ki az *Apoka*, *Homok*, *Homokság*, illetve *Kemenes* egyrészes tájneveinkben. Kétrészes tájneveink között is találunk olyanokat is, amelyekben a megkülönböztető szerepű első névrész a hely valamilyen állapotára utal. Az ott lévő jellegzetes anyag fejeződik ki az *Aranykert*, *Havasköz*, *Sóvidék*, *Só vidéke* kétrészes tájneveinkben is. Az anyagra utaló egyrészes tájnevek strukturális szempontból mindig S, a kétrészesek pedig S + F formában írhatók le.

Leginkább talán a hely funkciója, működése szemantikai kategória alá sorolhatók azok a tájnevek, amelyekben a vidékre jellemző bányászatra utaló névrész található, mint például a *Bányaság* tájnévben. Ugyanígy e kategória alá sorolhatók azok a kétrészes tájnevek, amelyek előtagja bányászatra, illetve bortermelésre utal, mint a *Bányavidék*, illetve *Borföld* tájnevekben. Ezek a nevek strukturálisan S, illetve S + F formában írhatók le.

Keletkezéstörténetileg viszonylag homogének ezek a tájnevek: az egyrészesek vagy morfológikus szerkesztéssel, helynévképzővel vagy jelentésbeli névalkotással, jelentéshasadással keletkeztek, míg a kétrészesek kivétel nélkül szintagmatikus szerkesztéssel, jelzős szerkezetből alakultak.

A méret, kiterjedés szemantikai tartalom kifejezésére tájnévalkotásunk csupán néhány, jelentéstanilag eléggé meghatározott melléknevet használ fel: a *kis-* első névrésszel találkozunk a *Kiscsallóköz*, *Kiskalota*, *Kiskánaán*, *Kiskölesér*, *Kiskunság*, *Kissárrét* tájnevekben. Antonimája, a *nagy-* lexéma szolgál ugyanezen funkció kifejezésére a *Nagyalföld*, *Nagykölesér*, *Nagykunság*, *Nagysár*, *Nagysárrét*, *Nagysziget*, *Nagyvidék* nevekben. A *kis-* ~ *nagy-* melléknévpár azonban nem ugyanabban a jelentésben szerepel az egyes nevekben. Bizonyára valóban a méretre utalást találjuk a *Kiskalota*, *Kisalföld*, *Nagyalföld*, *Nagysziget* nevekben, a *Kiscsallóköz*, *Kiskánaán*, *Kiskunság*, *Nagykunság*, *Kiskölesér*, *Nagykölesér* nevekben viszont a méretnél valamelyest bonyolultabb asszociációs viszony fejeződik ki. A *kis-* ~ *nagy-* előtagok a tájnevekben sem szükségszerűen számokban kifejezhető méretet jelentenek, azaz nem feltétlenül az adott hely térbeli kiterjedésére utalnak, hanem egyrészt a település lélekszámára (így a

Kiskunság, *Nagykunság* nevek esetében), másrészt a párjukhoz viszonyított nagyságukra (*Kiskölesér*, *Nagykölesér*). A *Kiscsallóköz* előtagja a *Szigetköznek Csallóközhöz* való hasonlóságát fejezi ki, míg a *Rábaköz Kiskánaán* elnevezése tréfás népi változat (JUHÁSZ 1988: 100, 95). További, méretre utaló mellékneveket a tájnevekben nem találunk. Az előbbieken felsorolt tájnevekben a hely sajátosságát minden esetben képzetlen melléknév (pl. *kis-*, *nagy-*) fejezi ki. Az ezzel második névrészként összekapcsolódó nyelvi elem azonban funkcionálisan kétféle lehet: megnevező szerepű helynévi utótag és fajtajelölő földrajzi köznévi, melyek közül a megnevező szerepű helynévi utótag a gyakoribb. Ez azt jelenti, hogy a méretet mint sajátosságot első névrészükben kifejező tájnevek nagyrészt S + M formában írhatók le.

A fenti típusokba nem sorolható egyéb sajátosság fejeződik ki a *Hétfalu*, illetve a *Kétfánya* tájnevekben. A nevekkel kapcsolatban JUHÁSZ a következő megjegyzéseket teszi: „a *Hétfalu* átmeneti esetként az összefoglaló településnevek és a tájnevek között helyezkedik el” (JUHÁSZ 1988: 81), „a *Kétfánya* megnevezés ... inkább az összefoglaló településnevek felé mutat” (JUHÁSZ 1988: 62).

3.2. A hely külső dologhoz való viszonyát kifejező névrészek

A külső dologhoz, körülményhez való viszony tárgyhoz, élőlényhez, személyhez kapcsolódóan egyaránt megjelenhet a névrészben. E kategóriában a legmegterheltebb funkciónak az adott tájon lévő vagy lakó emberek, embercsoport, illetve a táj növényvilágának kifejezése bizonyul.

A növényzet mint a tájnév alapjául szolgáló motívum megjelenhet egyrésztes nevekben (*Bársonyos*), illetve kétrésztes nevek első névrészeként (*Kölesér*). Az egyrésztes tájnevek között növényzetre utaló nyelvi elem szerepel az *Avasság*, *Bársonyos*, *Cser*, *Fenyő*, *Harangod*, *Nyír*, *Somogy* és *Szilágy* nevekben. A helynevek lexikális-morfológiai szerkezete növénynév + valamilyen képzőelem (-gy, -d, -s), így a *Bársonyos*, *Harangod*, *Somogy* és *Szilágy* nevekben. Pusztán növénynév helynévvé válása figyelhető meg a *Nyír* tájnév esetében, a *nyír* fanév gyűjtőnévi ‘nyírerdő’ jelentésben, azaz valójában földrajzi köznévi szerepben alakulhatott előbb erdő-, majd metonimikusan tájnévvé. Hasonlóan az előzőhöz

puszta növénynév helynévvé válása történhetett a *Cser* és *Fenyő* tájnevek esetében (FNESZ).

Ez a funkcionális jegy gyakran kétrészes nevek első névrészában bukkan fel. A táj növényzeti viszonyai kifejeződhetnek a névrészben egyrészt puszta növénynévvel, ahogy ezt a *Kölesér*, *Csiglamező*, *Csigla mezeje*, *Murokország*, *Cserhát* nevekben láthatjuk. Képzett növénynévi előtaggal egyetlen esetben találkozunk a tájnevek körében: a *Somogyország* elnevezésben. Szintén a növénytakaróra utal a kétrészes tájnevek közül a *Cserehát* és a *Tövishát* első névrésze, a *csere*- előtag 'cserjés, bokros hely; cserfás, tölgyes' (JUHÁSZ 1988: 67), a *tövis*- előtag szintén 'cserjés, bokros' értelemben (JUHÁSZ 1988: 104). A nevek második névrésze minden esetben a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznév, azaz az itt említett példák strukturálisan S + F szerkezetűek.

A hely állatvilága vagy valamely okból jellegzetes állata tájneveink körében nem tűnik jellemző névadási indítéknak, csupán egyetlen esetben találkozunk az ott lévő állatvilág mint sajátosság kifejezésével: a *Bolhád* esetében. Ez funkcionális szempontból egyrészes tájnév, amely S funkciót fejez ki; történetileg morfológiai szerkesztéssel, helynévképzővel (-d) keletkezett.

Az építményre utalás névrészfunkció egyrészes tájnevekben egyetlen esetben fordul elő: a *Gyepelség* névben, kétrészes nevekben is csupán néhány ide kapcsolható adattal találkozhatunk: a *Gyepűel*, *Gyepűelv*, *Kővár vidéke*, illetve *Kutasfölde* esetében. A *Gyepűel*, *Gyepűelv*, *Gyepelség* nevek ugyanazt a tájegységet nevezik meg. Történetileg e nevek a m. *gyepű* 'sövény, mesterséges akadály, torlasz, járhatatlanná tett határsáv' értelmű (FNESZ) főnévből keletkeztek, a *Gyepűel*, *Gyepűelv* név szintagmatikus szerkesztéssel, jelzős szerkezetből (a R. *eli* ~ *elv* főnév 'valamin túl fekvő rész' értelmű [FNESZ]), a *Gyepelség* pedig szerkezeti változással, bővüléssel. A *Kővár vidéke* és a *Kutasfölde* nevek szintagmatikus szerkesztéssel, jelzős szerkezetből alakultak. A fenti példák szemléletesen mutatják, hogy az építményre utaló egyrészes tájnév strukturális szempontból S, a kétrészesek pedig S + F formában írhatók le.

A helynevekben jelentkező névrész utalhat a hellyel kapcsolatos valamely személyre vagy személyekre is. A birtoklás tényének kifejezése igen jellemző a helynévalkotásban, így nem véletlen, hogy ez a funkcionális kategória megjelenik

a vizsgált tájnévállományban is. Egyrészes nevekben és kétrészesek első névrészeiben egyaránt láthatjuk e névadási mozzanat jelentkezését, egyrészesekben azonban csupán egyetlen esetben találkozhatunk vele. A birtoklást mint funkcionális–szemantikai jegyet többnyire személynév vagy címet, méltóságot jelölő szó fejezi ki a helynevekben. A személynév, személyt jelölő közszó önmagában tájnévként való szereplésére tájneveink állományában nincsen adatunk. A méltóságnévhez képző kapcsolódik: az *-é* birtokjelből alakult, tehát elsődlegesen valós birtoklást kifejező, majd e funkciójából helynévképzővé váló *-i* képző a *Királyi* tájnévben. A név morfológiai szerkesztéssel, helynévképzővel keletkezett. A funkcionális tekintetben birtoklást kifejező kétrészes tájnevek első névrészeiben többnyire személynévvel vagy személyt jelölő köznévvvel találkozunk, ahogy ezt a *Mátyusfölde*, *Rosd-sziget*, *Szentandrás szigete* tájnevek mutatják. A *Mátyusfölde* név előtagja becézett keresztnév lehet, a *Rosd-sziget-é* nemzetségnév, a *Szentandrás szigete* névben pedig szentnév. Címet, méltóságot jelölő szó található a *Királyföld*, *Királyerdő*, *Királysziget*, *Úrsziget* birtoklást kifejező tájnevekben. A tulajdonosi viszonyt jelző névrész minden esetben helyfajtajelölő földrajzi köznévi utótaggal áll, s a nevek történetileg szintagmatikus szerkesztéssel keletkeztek, funkcionálisan pedig S + F formában írhatók le.

A birtokosra utalás funkciójához hasonló szemantikai tartalom jelenik meg azokban a tájnevekben, amelyekben a név vagy valamely névrész az adott tájon élő emberek csoportját jelöli meg. A hely valamely külső dologhoz, körülményhez való viszonyát kifejező nevek közül ez a legnépesebb csoport, összesen 25 név tartozik ebbe a kategóriába. Egyrészes tájnevekben gyakran találkozunk e névrészszerreppel. Az e típusba tartozó nevek leggyakrabban arra utalnak, hogy mely néphez tartozik a táj lakossága (*Kunság*, *Németség*, *Oroszág*, *Tótság*, *Barkóság*, *Hajdúság*, *Jászság*, *Oláhság*, *Palócság*, *Szászság*, *Székelység*) vagy mely foglalkozási réteghez tartozott a falu lakosságának zöme (*Őrség*). A *Kukkónia* név a csallóköziek *kukkó* gúnynevéből alakult (JUHÁSZ 1988: 66) *-ia* országnévképzővel. A táj lakosaira utaló egyrészes nevek lexikális–morfológiai szerkezetében – a *Kukkónia* kivételével – minden esetben népnév vagy foglalkozásnév *-ság/-ség* formánssal képzett alakját láthatjuk. Kétrészes

helynevek második névrészeként nem találkozunk e névrészfunkcióval, előtagként viszont gyakran mondható. Ebbe a csoportba a következő tájnevek sorolhatók: *Vendvidék*, *Vendek vidéke*, *Magyar-Alföld*, *Magyar-Nagyalföld*, *Magyar-Kisalföld*, *Matyóföld*, *Palócföld*, *Szászföld*, *Székelyföld*, *Székelyország*, *Németvidék*, illetve *Tótország*. A tájnevek keletkezésekor minden esetben az adott tájegységeken élő népek szolgáltathatták a névadási indítékot. Funkcionálisan a nevek S + F, a *Magyar-Alföld*, *Magyar-Nagyalföld*, *Magyar-Kisalföld* pedig S + M szerkezetűek.

A hely egyéb viszonya valamilyen külső dologhoz, körülményhez fejeződik ki a *Tündérország*, *Szentföld* tájnevekben. *Erdély Tündérország*-ként való megnevezése a változékonyság, politikai kiszámíthatatlanság alapján történt, a *tündér*- előtag itt tűnőt, változékonyságot jelent (JUHÁSZ 1988: 72). *Felvidék* tréfás *Szentföld* névváltozatát a vidék déli területein lakó protestáns lakosság használja az északi, zömében katolikusok által lakott rész megjelölésére. Mindkét egyéb viszonyt kifejező név S + F strukturális szerkezettel írható le, és történetileg szintagmatikus szerkesztéssel, jelzős szerkezetből alakultak.

3.3. A hely más helyhez való viszonyát kifejező névrészek

A tájak névszerkezetében jellegzetesnek tűnik a hely valaminek a része névrészfunkció megjelenése. Kizárólag kétrészes, S + F szerkezetű nevek első névrészában találkozhatunk vele. Az első névrész gyakran hegység, hegy- vagy dombvidék megjelölése, például az *Alpokalja*, *Bakonyalj*, *Bekecsalja*, *Havasalja*, *Hegyalja*, *Karancsalja*, *Kárpátalja*, *Mátraalj*, *Mecsekalja*, *Medvesalja*, *Rézalja*, *Vértesalja*, *Zoboralja* vagy *Bükkoldal* névben. E domborzati nevek részére utal az *-alj(a)* 'mélyebben fekvő előtere' értelmű (TESZ) földrajzi köznévi második névrész. A *Bükkoldal* név a *Bükkalja* névváltozata, tehát az *-oldal* utótag *-alja* utótaggal azonos jelentésű e névben. Néhány esetben *-alatt* névutós forma váltakozik *-alja* utótagú névvel azonos jelentésben (a *Bekecsalatt*, *Hegyalatt*, *Medvesalatt*, *Kemenesalatt*, *Havasalatt* nevekben). Az *-alatt* névutó utótagként kizárólag a fent említett funkciójú tájnevekben fordul elő, és minden esetben domborzati névi előtaghoz kapcsolódik.

Az *-alja* utótag szerepel a fentiekén kívül az *Erdőalja*, *Erdődálja*, *Fenyőalja*, *Hetésalja*, *Meggyesalja*, *Sokoróalja*, *Somlyóalja* tájnevekben. Ezeknek a neveknek közös jellemzője, hogy másodlagosan alakultak ezzel az utótaggal, velük kapcsolatban JUHÁSZ megjegyzi: „az *alja* utótag nemcsak 'valaminek mélyebben fekvő területe'-ként, hanem átvitt jelentésben: 'valaminek a tartozéka'-ként is értelmezhető” (JUHÁSZ 1988: 72), ezekben a nevekben „az *alja* jelentése kb. ennyi: 'körzete, vidéke, igazgatási területe' ” (JUHÁSZ 1988: 81). Az adatok tanúsága szerint a hely valaminek a része funkciójú névrészekhez kapcsolódhat még tájneveinkben a *-hát* és *-köz* utótag, így például az *Erdőhát*, *Hegyhát*, *Kemeneshát*, *Erdőköz*, *Havasköz*, *Hegyköz* nevekben. A hely valaminek a része funkció egyetlen esetben fejeződik ki folyónévvel: az *Oltfej* név az Olt folyó forrásvidékét nevezi meg, de ennek a névnek tájnévi mivolta JUHÁSZ szerint bizonytalan (JUHÁSZ 1988: 93).

A névrészfunkciók között a leggyakoribb a hely pontos elhelyezkedésére utalás. A viszonyítási alapul szolgáló s a névben nyelvileg megjelenő hely alapján tovább differenciálhatjuk a kategóriát. *Víz* nevét találjuk a megfelelő vízfolyás mellett fekvő *Barca*, *Girgácia*, *Hortobágy*, *Kalota*, *Kászon*, *Kerkácia*, *Keres*, *Körös*, *Lápos*, *Székes* egyrészes tájnevekben, illetve például az *Aranyosföldre*, *Bászaköz*, *Balatonfelvidék*, *Berenköz*, *Berettyó Sárrétje*, *Bodrogzug*, *Drávaszög*, *Érmellék*, *Fertővidék*, *Galgamente* kétrészes nevek első névrészeiben. Sajátos csoportot alkotnak az ide tartozó nevek közül azok, melyek előtagjában két folyó neve jelenik meg mellérendelő szerkezetben. Ezek mindegyikéhez a *-köz(e)* utótag kapcsolódik, s a két víznév együttese nyilvánvalóan a minél pontosabb lokalizálást szolgálja. Ide sorolható a *Dráva–Muraköz* (*Mura–Drávaköz*), *Dráva–Ormán köze*, *Dráva–Szávaköz* (*Száva–Dráva köze*), *Duna–Tisza köze* (*Tisza–Duna köze*), *Körös–Maros köze* (*Maros–Körös köze*), *Száva–Básza köze* és *Tisza–Bodrog köze*. Ezek a nevek kivétel nélkül strukturálisan S + F szerkezettel írhatók le.

A vizekkel kapcsolatos *-köz* utótagú tájneveket két fő csoportra bonthatjuk. Az elsőbe olyan területek elnevezései tartoznak, melyek előtagja 'víz, folyó' jelentésű magyar közszó, így például *Vízköz*, *Tóköz*, *Érköz*, *Kétvízköze*, *Kétjóköze* stb. A másik csoport olyan neveket tartalmaz, melyek előtagja vizet megnevező

tulajdonnév, pl. *Vágköz*, *Csallóköz*, *Sárköz*, *Rábaköz*, *Szamosköz* stb. Ez utóbbi csoport közös jellemzője, hogy bennük a *-köz* utótag olyan nagyobb kiterjedésű vidéket jelöl, melyet egy nagyobb és egy kisebb folyó fog közre, illetve előtagjuk mindig a befolyó, kisebb víz neve. Az ilyen két összefolyó víz által határolt terület nevében a nagyobbik vizet jelölő előtag egyedül sosem fordul elő, így azokban a területnevekben sem kereshetjük a nagyobbik víz nevét (legfeljebb mindkettőt egyaránt), melyek két azonos nevű víz által közrefogott vidéket jelölnek (*Körösöz*, *Temesköz* stb.). Nem mond ellent ennek a szabályosságnak az a néhány példa sem tájneveink köréből, amelyben a tájnévi szerkezet előtagja kettős, azaz a kisebb vizet befogadó nagyobb víz nevét is tartalmazza (*Tisza–Bodrog köze*, *Duna–Tisza köze* stb.) (BENKŐ 1984: 405–406).

A folyóközök neveihez JUHÁSZ DEZSŐ *A magyar tájnévadás* című munkájában a következő megjegyzéseket fűzi:

1. Ha egy kisebb folyó ömlik egy nagyobbba, s közrezár egy területet, szinte kivétel nélkül *Rábaköz*, *Csallóköz* típusú név keletkezik.
2. Ha a betorkolló folyó és a befogadó folyó között a találkozás helyén nincs lényeges nagyságbeli eltérés, akkor *Tisza–Bodrogköz*, *Dráva–Muraköz* típusú névváltozatok is születhetnek.
3. Ez a kétpólusú változat jut érvényre a nagy folyók által közrezárt nagyobb tájak elnevezéseiben is: *Duna–Tisza köze* (*Tisza–Duna köze*), *Dráva–Száva köze* (*Száva–Dráva köze*) stb.

JUHÁSZ DEZSŐ szerint ezekből az a következtetés vonható le, hogy a méretek a tájszemléletre, és így a névadásra is hatással vannak. Szükségesnek tartja még kiemelni a *Dráva–Száva köze* (*Száva–Dráva köze*) és a *Körös–Maros köze* (*Maros–Körös köze*) neveket, hiszen a *Dráva* és a *Száva*, a *Körös* és a *Maros* folyók nem találkoznak, így nem lehetett meg az alapja a **Szavaköz*, **Marosköz* elnevezéseknek, a folyóközt ezekben az esetekben a párhuzamosan futó folyószakaszok adják (JUHÁSZ 1988: 33).

Térszinforma neve jelenik meg a *Várfő völgye* és talán a *Jófő vidéke* névben, melyek strukturális felépítése ilyen módon S + F.

Az adatok tanúsága szerint tájrész neve egy- és kétrészes tájnevekben egyaránt előfordul. Egyrészes tájrész melletti névrészfunkciót kifejező neveink a

következők: *Valkó, Szörény, Szepes, Szala, Baranya*. Ezek mindegyike megyenév-ből keletkezett tájnév, mely egy-egy történelmi megye nevét őrzi, és annak egykori területét jelöli meg. Strukturálisan S funkciójú neveknek tekinthetők, történetileg jelentésbeli névalkotással, metonimikus névadással keletkeztek. Ide tartozó kétrészes neveink is többségében megyék neveivel fejezik ki a tájrész mellett való elhelyezkedés funkciót, így a *Beregi-Tiszhát, Bihari-Hegyköz, Bihari-Mezőség, Borsodi-Hegyköz, Borsodi-Mezőség, Fejér megyei Sárrét, Szabolcsi-Tiszhát, Szatmári-Tiszhát, Ungi-Tiszhát, Temesi-Bánság és Vasi-Hegyhát* tájnevekben, melyek mindegyike az alaprész megkülönböztető jelzős változata, csakúgy, mint a szintén a fenti névrészfunkciót kifejező *Erdélyi-Hegyalja, Erdélyi-Mezőség* nevekben. Talán ide tartozik még a *Magyarországi Részek* név is, mely a történettudományi irodalomból terjedt el, és ma már csak az irodalmi és a szaknyelv használja. Ezek a példák azt jelzik, hogy az e csoportba tartozó egyrészes tájnevek S funkciójúak, a kétrészes nevek pedig kivétel nélkül S + M szerkezettel írhatók le.

Településről, lakott területről kapták a nevüket az alábbi egyrészes tájnevek: *Bél, Báródság, Bakonyság, Bakony, Bugac, Csernec, Galyaság, Lakosság, Lunkaság, Makszond*. Ezek a példák azt jelzik, hogy egyrészes nevekben viszonylag gyakori funkcionális jegy a lakott helyhez, településhez való viszonyítás. Szerkezeti szempontból ezek a tájnevek alapvetően két csoportba sorolhatók. A településhez való viszonyítás megjelenhet pusztán településnévvel, ahogyan ezt *Bél, Bakony, Bugac, Csernec, Makszond* esetében láthatjuk. Ezek történetileg jelentésbeli névalkotással, metonimikus névadással keletkeztek és funkcionálisan S szerkezetűek. A másik csoportba tartozó nevek esetén a településnév *-ság/-ség* tájnévképzőt kap, mint a *Báródság, Bakonyság, Galyaság, Lakosság* és *Lunkaság* nevekben. Ezek a nevek szintén S funkciójúak és a *Bakonyság* kivételével morfosztatikus szerkesztéssel, helynévképzővel keletkeztek. A *Bakonyság* tájnév szerkezeti változással, bővüléssel keletkezett. Szerkezeti szempontból az ilyen névrészfunkciót tartalmazó kétrészes helynevek alapvetően három csoportba sorolhatók. A településhez való viszonyítás ezekben megjelenhet pusztán településnévi előtaggal, s ez esetben az objektum fajtáját jelző földrajzi köznévi második névrész birtokos személyragos alakban szerepel, ahogy ezt a *Bél*

vidéke, Belényes vidéke, Beszterce vidéke, Bocskó vidéke, Csernolc vidéke, Felsőőr vidéke, Fogaras tartománya, Fogarasfölde, Hédervár szigete, Huszna vidéke, Kápolna vidéke birtokos jelzős szerkezetű tájnevekben láthatjuk. Ezek kivétel nélkül S + F szerkezettel írhatók le. Másik lehetőségként az előtag megkaphatja az *-i* melléknévképzőt, mint az S + F szerkezetű *Bugaci-puszta, Ecsedi-láp, Hédervári-sziget, Kevi-sziget, Ráckevi-sziget, Rétyi-nyír, Váci-sziget* vagy az S + M szerkezettel leírható *Aradi-Hegyalja, Pozsonyi-Hegyalja* nevekben. A *Becse-sziget, Csepel-sziget, Hátszegvidék* viszont azt jelzi, hogy a településhez való viszonyítást a pusztaság településnév + földrajzi köznévsztruktúra önmagában, a jelzős kapcsolatra utaló bármiféle formáns nélkül is kifejezheti. Ez utóbbi nevek szerkezetében S + F.

Egyéb helyviszony, égtájhoz való viszonyítás fejeződik ki a *Délvidék* tájnévben, ezzel kapcsolatban JUHÁSZ megjegyzi, hogy újkori, mesterséges elnevezésnek látszik (JUHÁSZ 1988: 69).

A hely viszonyított (relatív) helyzetének kifejezése kétrészes nevek első névrészeire jellemző szemantikai kategória. A viszonyított helyzet nyelvi megjelenítése csak szemantikailag igen behatárolt melléknevekkel lehetséges. Mint arról korábban már szóltam, tájnévadásunkban jellegzetesnek mondható a neveknek az *al(só)-, fel(ső)-, közép-* melléknevekkel való differenciálása. Kapcsolódhatnak helyfajtajelölő, F funkciójú köznevekhez, mint az *Alföld, Alvidék, Altáj, Alszeg, Felföld, Feltáj, Felszeg, Felvidék, Középnnyír* nevekben.

Az *al-* ~ *alsó-* előtagot találjuk az S + M szerkezetű *Alcsík, Alsó-Magyarország, Alsó-Szigetköz, Alsó-Cserhát*, illetve *Alsó-Őrség* nevekben, a *fel-* ~ *felső-* előtag a *Felcsík, Felső-Bodrogköz, Felső-Cserhát, Felső-Magyarország, Felső-Őrvidék, Felső-Szigetköz*, illetve *Felső-Őrség* nevek esetében is, a *közép-* előtag pedig a *Közép-Tiszavidék, Középkalota* tájnevek esetében. Az *al-* ~ *fel-* antonimák többnyire egyidejűleg jelentkeznek egy-egy tájnév osztódásakor, de arra is találunk példát, hogy a jelzői előtaggal bővült helynév az alapformával áll korrelatív viszonyban (*Őrség* ~ *Felső-Őrség*).

PESTI JÁNOS „Földrajzi neveink alsó-, felső- (~al-, fel-) helyzetviszonyító elemei” című tanulmányában (1969) ezzel a szerkezeti típussal foglalkozik. Fő megállapításai a következők: az *alsó, felső* lexémák utalhatnak egyrészt

domborzati viszonyokra (a földfelszín vertikális tagolódására: *alsó* 'mélyen fekvő terület', *felső* 'magasan fekvő terület'), másrészt a patakok, folyók folyási irányára, harmadrészt a felszín horizontális tagolódására (ezen belül: a) *alsó* 'közelebb eső hely', *felső* 'távolabb eső hely', illetve b) *alsó* 'valaminek vége, határa', *felső* 'központja'), illetve kifejezhet néprajzi, településtörténeti vonatkozásokat is. Ezen kívül a szerző szerint a világtájak szerint történő tájékozódás is nyomot hagyott az ezeket a lexémákat tartalmazó földrajzi neveinken, s a nevek tanúsága szerint az elnevezőnek lehetett tapasztalata arról, hogy a terület milyen világtáj irányában fekszik (PESTI 1969: 229).

A hely viszonyított helyzetének kifejezésére szolgál a neveknek a *külső*-, *belső*- melléknevekkel való differenciálása. Kapcsolódhat helyfajtajelölő, F funkciójú köznévhöz, mint a *Külföld* névben. Valószínűleg ide sorolható a *Szélföld* S + F funkciójú tájnév is, melyben a *szél*- előtag szélső részekre, peremterületekre utal (JUHÁSZ 1988: 99). A már említett *Külső-Somogy*, *Belső-Somogy* névpárban az a szemantikai tartalom fejeződik ki, hogy a 'Somogy(ság) nevű táj külső (északi) és belső (déli) része'. Ez a két név strukturálisan S + M szerkezettel írható le.

3.2. Keletkezéstörténeti vizsgálat

A helynevek leíró elemzésekor azt vizsgáljuk, hogy a névadás alapjául szolgáló funkcionális-szemantikai kategóriák milyen nyelvi eszközök, milyen lexikális–morfológiai típusok útján fejeződnek ki. A névszerkezet e két szintje azonban nem egyformán érzékeny az időtényezőre. A funkcionális–szemantikai névrészfunkciók lassan s legfeljebb csak variációik tekintetében változnak, a hozzájuk kapcsolódó lexikális–morfológiai típusok viszonylag gyors változást mutatnak. Az alapmodellek és a formai kifejezőeszközök közötti feszültségek a névmodellek s általában a névadási norma átalakulását okozzák. A változások vizsgálata is a történeti elemzés részét képezi (HOFFMANN 2007: 79).

A történeti helynévelemzés során azt vizsgáljuk, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését. Ennek során arra az alapelvre támaszkodhatunk, hogy a mindenkor meglévő helynevek modellhatásuk által alapvetően meghatározzák a rendszer új elemeinek jellegét is. A nevek lexikális–morfológiai arculatának állandó változása azonban nemcsak az új nevek létrejöttét érinti, hanem a meglévő helynevek nyelvi szerkezetének átalakulásában is kifejeződik. E jelenségek vizsgálatára a történeti elemzésben figyelmet kell fordítanunk (HOFFMANN 2007: 79).

A történeti tipológia kategóriáiba mindig az utolsó névalakító mozzanat alapján soroljuk be a neveket. A keletkezési típus megállapításában tehát mindig arra a pillanatra vagyunk tekintettel, amelyben egy adott hangsor bizonyos jelentésben a magyar helynévrendszer részévé válik, az adott nyelvi szerkezet korábbi történetét, alakulásmódját e keretek között szükségtelen tárgyalnunk (HOFFMANN 2007: 79). A szerb-horvát eredetű *Bácska* tájnév esetében például a magyar helynévrendszer tagjaként csak az átvétel tényének van jelentősége, annak, hogy a másik nyelvben milyen nyelvi előzménye van: nincs.

A helynevek nem alkotnak a nyelv egészéhez képest valamiféle külső rendszert, hanem a nyelvi szisztéma szerves részei, alkotásukban, változásukban ugyanazok a törvényszerűségek hatnak, amelyek a közszói rétegre is jellemzők. A történeti tipológia kategóriáinak alapjául tehát azokat a szóalkotási formákat kell

figyelembe vennünk, amelyeket a közsői nyelvtan kimunkált (HOFFMANN 2007: 81). A keletkezéstörténeti elemzéshez ugyancsak a HOFFMANN ISTVÁN által kialakított névelemzési rendszert vettem alapul.

A) Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek

A szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek csoportjába HOFFMANN ISTVÁN azokat a helyneveket sorolja, amelyek keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jöttek létre. E szerkezetek mindkét tagja valamiféle információt ad a helynév denotátumáról, tehát funkcionális jegyet kifejező névrésznek tekintendő. Ebből következően szintagmatikus szerkesztés útján mindig kétrészes helynév jön létre. A szintagmatikus szerkesztettséget mutató kétrészes helynevek a névrendszer talán legnagyobb szerkezeti csoportját adják (HOFFMANN 2007: 82).

A kétrészes helynevek kialakításában a szintagmatikus szerkesztés, azon belül is a jelzős szerkezetből helynévvé válás a leggyakoribb: csak kevés olyan nevet találunk, amelynek létrejöttében más keletkezéstörténeti mozzanatot fedezhetnénk fel.

a) Minőségjelzős szerkezetek

Kiemelő jelzői összetétel során az előtag mindig a denotátum valamely tulajdonságát jelöli meg, az utótag pedig csaknem minden esetben földrajzi köznévi névrész. Funkcionális jellegüket tekintve (amint ezt a névrészfunkciók bemutatásakor részletesen tárgyaltuk) nagyon sokfélék lehetnek az e kategóriába tartozó nevek: a hely méretére (*Kiskalota, Nagysziget*), alakjára (*Hegyföld*), anyagára (*Havasköz, Sóvidék*), funkciójára (*Bányavidék, Borföld*), növényzetére (*Murokország, Kölesér*) egyaránt utalhatnak a jelzői szerepben álló névrészek.

A szintaktikailag a kijelölő jelzői szerkezettel rokonságot mutató tájnevek előtagjának az a funkciója, hogy az azonos nevet viselő objektumok közül kijelölje valamelyiket. Találhatók olyan nevek tájneveink körében, amelyek látszólag minőségjelzős szerkezetet alkotnak, de bennük a jelző csak valamihez viszonyítva értelmezhető. Jól szemléltetik ezt a viszonyítási rendszer a névpárok: a *Kiskunság – Nagykunság, Kisalföld – Nagyalföld, Kiskölesér – Nagykölesér* előtagja egymással való korrelatív kapcsolatban érthető igazán. Ugyanerről a

szintaktikai jelenségről beszélhetünk az *al-* ~ *alsó-*, *fel-* ~ *felső-* és a közép-előtaggal ellátott tájnevek esetében is. A *Felső-Bodrogköz*, *Felső-Őrvidék*, *Közép-Tiszavidék*, *Közép-Kalota* nevek mellett e csoportban is találhatunk névpárokat (*Alcsík – Felcsík*, *Alsó-Magyarország – Felső-Magyarország*, *Alsó-Szigetköz – Felső-Szigetköz*, *Alsó-Cserhát – Felső-Cserhát*, *Alsó-Őrség – Felső-Őrség*), amelyeknek egymáshoz való viszonya pontosan tükröződik nyelvi megformáltságukban. E csoportba sorolható még a *Belső-Somogy – Külső-Somogy* névpár is.

A viszonyító összetételek másik formája az, amelyekben az utótag nem önállóan is létező tájnév (azaz a jelzős szerkezet nem egyszerű tájnévből másodlagosan alakult ki), hanem földrajzi köznév: a *Külföld*, *Szél föld*, *Aljvidék*, *Alföld*, *Felföld*, *Alszeg*, *Felszeg*, *Altáj*, *Feltáj*, *Alvidék*, *Felvidék* esetében a környező vidékekhez történt a viszonyítás.

A megkülönböztető jelzős szerkezetek az ‘az az utótag, amely az előtag közelében fekszik’ jelentésszerkezettel írhatók le. Ezekben az előtag és az utótag is többnyire helynév: például *Beregi-Tiszahát*, *Bihari-Hegyköz*, *Bihari-Mezőség*, *Borsodi-Hegyköz*, *Borsodi-Mezőség*, *Fejér megyei Sárrét*, *Szabolcsi-Tiszahát*, *Szatmári-Tiszahát*, *Ungi-Tiszahát*, *Temesi-Bánság*, *Aradi-Hegyalja*, *Pozsonyi-Hegyalja* nevekben.

b) Mennyiségjelzős szerkezetek

Tulajdonképpen mennyiségjelzős szerkezetnek minősíthetjük a *Kétfánya*, *Hétfalu* tájneveket, amelyeket a funkcionális elemzés során már említettem.

c) Birtokos jelzős szerkezetek

A birtokos jelzős szerkezetek a tájnevek körében többnyire azt a funkcionális tartalmat jelenítik meg, hogy a hely valakinek (vagy valakiknek) a tulajdonában (vagy használatában) áll. A birtokos jelzős szerkezetből alakult tájneveket több szempontból is osztályozhatjuk. Lexikális–morfológiai oldalról a birtokos jelzős szerkezetű helyneveinkre a jelöltség és a jelöletlenség kettőssége éppúgy jellemző, ahogy ezt a közsavak körében az ilyen jellegű szóösszetételekben, szintagmákban tapasztalhatjuk.

A jelöletlen birtokviszonyt tartalmazó helynevek bővítményi tagja nemzetségnév (*Rosd-sziget*), népnév (*Szászföld, Székelyföld, Tótország, Németvidék, Vendvidék, Matyóföld*) vagy méltóságnév (*Királyföld, Királysziget, Királyerdő, Úrsziget*). A birtokos jelző grammatikai szerepében azonban nem csupán személyt jelölő név vagy közszó szerepelhet, hanem nagy számban találkozunk e pozícióban helynévvel is. Funkcionális szempontból az ilyen helynevek az általuk jelölt objektum elhelyezkedésére utalnak vagy arra, hogy az adott hely valamely más helynek a része. Például a *Bükkoldal, Balatonfelvidék, Bászaköz, Bodrogsziget, Érmellék, Fertővidék, Berenköz* olyan denotátumok megjelölései, amelyek az előtagban nevezetteken vagy azok közelében helyezkednek el. A jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű helynevek második névrészában csaknem kizárólagosan földrajzi köznévi lexémát találunk, néhány esetben előfordul azonban helynévi alaptag is (pl. *Tokaj-Hegyalja, Csepel-sziget, Hátszegvidék, Becse-sziget*).

A jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynevek névrészfunkciók szerinti megoszlása az előzőekhez hasonlóan alakul: az esetek egy részében valós birtoklásra utal valamely személyt jelölő lexéma, egy esetben személynév (*Mátyusfölde*), ugyancsak egy esetben népnév (*Vendek vidéke*), illetve egy ízben szentnév (*Szentandrás szigete*) szerepel a bővítményrészi pozícióban.

Jellegzetes, a tájnevek körében gyakran előforduló birtokos jelzős szerkezet a településnév + birtokos személyragos földrajzi köznévi, így a *Bél vidéke, Belényes vidéke, Beszterce vidéke, Bocskó vidéke, Csernolc vidéke, Felsőőr vidéke, Fogaras tartománya, Fogaras földje, Hédervár szigete, Huszna vidéke, Kápolna vidéke*, melyek szemantikailag valamennyien az 'előtagban megnevezett település környéké'-re utalnak.

Ahogy az a fenti példákból is kitűnik: a birtokos személyjeles helynevek funkcionális és lexikális szempontból egyaránt igen változatos, sokszínű csoportot képviselnek.

B) Morfematikai szerkesztéssel alakult tájnevek

„A morfematikai szerkesztés azt a névalkotási eljárást takarja, amelynek során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá” (HOFFMANN 2007: 85). A morfematikai szerkesztés során tehát funkcionális értékű jelekkel, képzőkkel, ragokkal és névutókkal, azaz névformánssokkal hozunk létre helyneveket.

HOFFMANN e nagyobb típuson belül további négy alcsoportot különít el: a helynévképzőkkel, a névszójelekkel, a helyragokkal és a névutókkal történő helynévalkotást. A tájnevek körében csupán az első és a negyedik képviselteti magát.

a) Helynévképzővel történő névalkotás

Helynévképzésnek tekintjük az olyan eljárást, „amelynek során az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremődik meg, hogy egy tömorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk” (HOFFMANN 2007: 88).

A következőkben példákkal illusztrálva kísérelem meg bemutatni, hogy tájneveink létrehozásában mely képzők vesznek részt.

A *-d* képző névalkotó szerepével számolhatunk a *Bolhád*, *Harangod*, az *-s* képzővel a *Kemenes* névben, a *-gy* képzőt láthatjuk a *Somogy*, *Szilágy* nevekben. Az *-i* képző személyt jelölő lexémákhoz (méltóságnévhez) kapcsolódik: *Királyi*. Az *-ia* országnévképző szerepel a *Kukkónia*, *Girgácia*, *Kerkácia* nevekben, a *Kukkónia* esetében egy tréfás népnévhez, míg az utóbbi két névben folyónévhez, illetve annak elferdített változatához kapcsolódik a képzőelem. Mint láthatjuk, tájnévadásunkban a fentebb említett képzőelemek nem tekinthetők túl produktívnak, ellentétben a *-ság/-ség* tájnévképzővel, mely helynévképzős tájneveink legnagyobb részét adja. Kapcsolódhat a képző település nevéhez (pl. *Báródság*, *Csernecség*), megyenévhez (pl.: *Szepesség*, *Szörénység*, *Baranyaság*), folyónévhez (pl.: *Barcaság*, *Ormánság*), népnévhez (pl.: *Barkóság*, *Oláhság*, *Oroszság*) egyaránt.

b) Névutóval történő névalkotás

A névutók tájnevekben való előfordulása átmenetet képez a földrajzi köznévi funkció és a toldalékmorféma között.

Az *innen* névrész névutóként való első megszilárdult ragos alakulat, mely az *ez* névmás *e* elemének *i* változatából keletkezett az *-n* locativusrag ismétlődésével és *inen* > *innen* fejlődéssel. A locativusi > ablativusi jelentésváltozás alapja a szemléletváltás. Névutóvá értelmezős szerkezetekben vált. Rendszerint *-n* ragos főnév mellett áll (TESz). Igaz ez tájnevekben való előfordulására is, melyre mindössze 2 adat áll rendelkezésre, a *Dunáninnen* és a *Tiszánninnen*. Mindkettő régies nagytájfogalom és név, korrelatív párjaik a túl névutóval alkotott tájnevek, a *Dunántúl* és a *Tiszántúl*. Ezek mindegyike a központi magyar tájszemléletet tükröző tájfogalom, melyhez csak viszonylag későn kapcsolódik a mai, nyelvileg állandósult név. Ezen névutós szerkezetek nevesülése, lexikalizációja valószínűleg összefügg a XIX–XX. századi földrajzírással, földrajzoktatással is (JUHÁSZ 1988: 70).

A *túl* névutó az említett 2 alakon kívül még másik 3 esetben adathozható tájnevek utótagjaként, a *Hegyentúl*, *Murántúl*, *Vízentúl* esetében. A *Hegyentúl* és a *Murántúl* alak tükörfordítás. A *Vízentúl* a *Bodrogköz* névváltozataként lebecsülő színezetű. Mindhárom tájnév csak a magyarság egy részének szóhasználatában terjedt el. A *túl* névutó 'szemközti, távolabb lévő területen', 'valamin kívül' jelentésű. A megszilárdult ragos alakulat alapja **to-* távolra mutató névmástő, szóvége az *-l* ablativusrag. Eredeti jelentése feltehetően ablativusi volt, a locativusi jelentést az ősi határozóragokban gyakori funkcióváltás magyarázza (TESz).

Az összetett tájnevek utótagjában szereplő névutók között 5 esetben található az *alatt* forma. Névutóként 'aljában', 'lejjebb levő helyen' értelmű. Megszilárdult ragos alakulat, melyben az *al* 'alsó rész' főnévből jött létre locativusragos alak (TESz.). A tájnevek utótagjaként való előfordulásai a következők: *Bekecsalatt*, *Hegyalatt*, *Havasalatt*, *Kemenesalatt*, *Meszesalatt*, melyek mindegyike S + F szerkezeti felépítésű.

C) Jelentésbeli névalkotással keletkezett tájnevek

A jelentésbeli szóalkotás a közszavak körében a szókincs gyarapodásának egyik leggyakoribb módja. A névtipológiák ugyanakkor nem tekintik névkeletkezési kategóriának a jelentésbeli változásokat, így a terminusnak a használatával a hazai szakirodalomban HOFFMANN helynév-tipológiáját megelőzően nem is találkozunk, pedig ez a névalkotási eljárás a helynevek körében is igen jelentős (TÓTH 2001: 151).

Jelentésbeli névalkotásnak azokat az eljárásokat tekintjük, amelyek során a nyelv meglévő belső elemkészletét oly módon használják fel helynévként, hogy az új (helynévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg. A jelentésbeli névalkotás tehát a belső névadás olyan fajtája, ahol a helynéviség szempontjából a nyelvi szerkesztés nem játszik szerepet (TÓTH 2001: 151).

E fogalomkör többféle jelenséget foglal magába. HOFFMANN ISTVÁN-nál hat kategóriával találkozunk: jelentéshasadás, jelentésbővülés vagy -szűkülés, metonímia, metafora, indukciós névadás, névköltöztetés. A tájnevek körében ezek közül a jelentéshasadás és a metonimikus névátvitel eseteivel találkozhatunk.

a) Jelentéshasadás

A helynévrendszer modellhatása, a névmintákhoz való igazodás nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a tulajdonnevek közszoói előzmények fokozatos átértékelődésével is létrejöhessenek, amennyiben azok a névszerűség funkcionális és alaki követelményeinek megfelelnek. Jelentéshasadáson azt a névkeletkezési folyamatot értjük, amikor pusztán földrajzi köznévből bármilyen lexéma, képző hozzákapcsolása nélkül helynév keletkezik. Jelentéshasadással tehát csakis olyan nevek jöhetnek létre, amelyek lexikális-morfológiai szinten földrajzi köznévvvel azonosak (TÓTH 2001: 151).

A szakirodalomban olvashatjuk azt a megállapítást, hogy a településeken létező egyedüli objektumfajtaikat olykor elég csupán a helyfajtajelölő közszóval megnevezni, hiszen a név így is egyedít. A földrajzi köznévi nevek közül is többnyire azok alakulnak önmagukban tulajdonnévvé, tájnévvé, amelyek speciálisabb jelentésűek (TÓTH 2001: 151). A *Fenyér* tájnév esetében például az

ismeretlen eredetű *fenyér* 'füvel benőtt terület' köznév vált tájnévvé (JUHÁSZ 1988: 76). A *Han* tájnév keletkezésekor a R., népnyelvi *han(y)* 'mocsár, láp, ingovány' köznév szolgált a névadás alapjául, az *Ormán* esetében a R., népi *ormány* 'domb, földhát' értemű köznév, míg a *Göcsej* név alapja egy R. *göcsej*, 'gödör', 'dimbes-dombos terület' főnév. Jelentéshasadással keletkeztek továbbá a *Hegy*, *Lak*, *Rét*, *Sziget* neveink. A jelentéshasadás mindig egyrészes nevet hoz létre.

b) Metonimikus névátvitellel keletkezett tájnevek

A névátvitelt a névtanban is hasonlóan kell érteni, mint a közszavak esetében, azzal a különbséggel, hogy mivel a tulajdonneveknek nincs fogalmi jelentésük, vannak viszont a névadás alapjául szolgáló fogalmi jegyeik. Névátvitelnek e fogalmi jegyek érintkezése alapján történő névadást tekintjük. A névátvitel mindig egyrészes nevet hoz létre, s ez a név funkcionális síkon az adott hely valamely sajátosságának leírása lehet csupán (TÓTH 2001: 153).

A metonímia a névátvitel azon válfaja, amely két fogalom közti térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapul. Az eredeti és az új jelentés viszonyának vizsgálata nemcsak a közszavak, hanem a helynevek körében is eredményekhez vezethet (HOFFMANN 2007: 118).

A metonimikus nevek esetén alapjában véve két főbb csoportot különíthetünk el, melyek további alkategóriákra bonthatók. Az egyik esetben a hely egy másik hellyel van kapcsolatban, a másik esetben pedig valamely személlyel vagy személyekkel (TÓTH 2001: 153). Ez utóbbira a tájneveink állományában nem találunk példát.

A hely, ahol ez található:

1. folyó > táj, amely mellette található: abban az esetben, ha a táj neve a mellette vagy rajta folyó víz, patak nevével alakilag pontosan megegyezik, folyónév > tájnév metonímiáról beszélhetünk. A táj mellett elfolyó víz nevéből keletkezett metonimikus névadással, s funkcionálisan a folyó melletti fekvésre utal a *Barca*, *Hortobágy*, *Kalota*, *Kászon*, *Körös* és *Székes* tájnév. A fenti példák azt jelzik, hogy egyrészes víznevek alakultak metonimikusan tájnevekké.

2. terepalakulat > táj, ahol ez található: az olyan tájneveket sorolhatjuk ide, amelyek elsődlegesen erdő (*Nyír, Cser, Fenyő*), valamilyen terület, kisebb táj, megye (*Baranya, Szerém, Szörény, Valkó, Szala, Szepes*), helység (*Bakony, Bél, Bugac, Csernec, Makszond*) megjelölésére szolgáltak.

A metonímia itt bemutatott esetei abba a csoportba sorolhatók, amelyet pars pro toto metonímiának neveznek, azaz amikor a táj egy részletének vagy a tájban lévő valamely objektumnak a megnevezéseit használják fel egy-egy nagyobb területi egység tulajdonnévül (HOFFMANN 2007: 122).

D) Szerkezeti változással alakult tájnevek

A helynevek nyelvi jelek, tehát alak és jelentés egységeiként funkcionálnak. Ha ezek közül a jelentés (helynevekben a denotatív jelentés) megváltozásával új név keletkezik, a folyamatot jelentésbeli névalkotásnak minősítjük, ha viszont a helynév alaki felépítése módosul a változás során, szerkezeti változásról beszélünk. A szerkezeti változás a név hangtestében növekedést és csökkenést egyaránt eredményezhet, s mindkét folyamat lehet névrésznyi vagy ennek kisebb egységeként névelemnyi módosulás. A név funkcionális névrésszel való csökkenését ellipszisnek, a névelemmel való csökkenést redukciónak, a növekedéskor a névrésznyi változást kiegészülésnek, a névelemnyit pedig bővülésnek nevezzük. A szerkezeti változások között említi HOFFMANN ISTVÁN a népetimológiát és a deetimologizációt is (HOFFMANN 2001: 138–139).

A tájnevek között a szerkezeti változással alakult nevek körében csak kiegészüléssel és bővüléssel létrejött neveket találunk.

a) Kiegészülés

Kiegészülésnek nevezzük azt a névalkotási eljárást, amelynek során egy meglévő helynevet osztályjelölő földrajzi köznévvvel toldanak meg. A létrejövő új név denotatív jelentése azonos marad a kiindulásul szolgáló helynévével, szerkezete azonban föltétlenül megváltozik: kiegészüléssel mindig olyan kétrészes név keletkezik, amelyben a névrészek funkciója a megnevezés és a hely fajtájának a megjelölése (HOFFMANN 2001: 148).

A kiegészülés alapjául mindig már meglévő helynév szolgál, ami idegen eredetű (pl. *Csernecmegye*) vagy belső keletkezésű (pl. *Erdélyország*, *Aranyosszék*) egyaránt lehet.

Jövevénynév (*Csernec*) szerkezete módosult a kiegészülés során a *Csernecmegye* név esetében.

Belső keletkezésű egyrészes helynevek kiegészülését láthatjuk az *Aranyos* > *Aranyosszék* vagy a *Beszterce* > *Beszterceszék* nevek esetében.

Belső keletkezésű kétrészes helynév kiegészülése történt az *Erdély* > *Erdélyország*, az *Alcsík* > *Alcsíkszék* vagy a *Felcsík* > *Felcsíkszék* tájnevek esetében.

A kiegészülés – mint említettem – mindig kétrészes nevet eredményez. Ugyanígy a névtípus általános jellemzőjének tarthatjuk továbbá azt is, hogy a kiegészülés a két névrész között – a többi helynévtípustól eltérően – alakilag egyetlen esetben sem birtokos jelzős összetételben realizálódott.

b) Bővülés

A helynévnek egy új névelemmel való megtoldását bővülésnek nevezzük. A bővülés a helynév funkcionális szerkezetét nem változtatja meg, csupán az alaki szerkezet módosulásával jár együtt. Jellemében és hatásában a redukcióval ellentétes folyamat (HOFFMANN 2001: 153).

A bővülés során bármilyen nyelvi elemmel gazdagodhat a névalak, lexikális elem névbe kerülésére a vizsgált névállományban számos esetben találtunk példát. Valamennyi e kategóriába sorolható helynévben kötött morféma (képző) kapcsolódott a névtesthez. Ez a képzőelem a *-ság/-ség* képző, ami ebből is jól látható módon tájnévképző elemként funkcionál. Ide sorolhatók a következő tájnevek: *Bácskaság*, *Baranyaság*, *Bakonyság*, *Bárcaság*, *Csernecség*, *Erdélység*, *Gyepelség*, *Hanság*, *Hetésség*, *Lakság*, *Nyírség*, *Ormánság*, *Rétség*, *Somogyság*, *Szalaság*, *Szepesség*, *Szerémség*, *Szigetség*, *Szilágyság*, *Szörénység*, *Valkóság* és *Zselicség*.

E) Névátvétel

Az átvett nevek csoportja névrendszertanilag a történeti tipológia előző négy kategóriájával (mint a belső névalkotás formáival) áll szemben (HOFFMANN 2001: 161).

Ide mindössze négy tájnév sorolható: *Bácska*, *Bánátus* és *Partium*, *Szlavónia*. Ezek közül a *Bácska* esetében szerb-horvát átvétellel számolhatunk, a további neveket a latin nyelv közvetítette a magyar számára.

Dolgozatom elemző fejezetének végén bemutatom, hogy a fontosabb névalkotási módok milyen gyakorisággal fordulnak elő tájneveinkben. Előtte az egy- és kétrészes tájnevek arányát ismertetem az összes névhez viszonyítva. Ez a következőképpen alakul:

egyrészes név	kétrészes név	összes név
99 (≈ 24%)	314 (≈ 76%)	413

A fontosabb névalkotó mozzanatok gyakoriságát az alábbi táblázat mutatja:

Keletkezéstörténeti kategóriák	összes név
szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek	294 (≈ 71,2%)
jelzős szerkezet	294 (≈ 71,2%)
morfematikai szerkesztéssel alkotott nevek	46 (≈ 11,1%)
Helynévképzővel	33 (≈ 8%)
Névutóval	13 (≈ 3,1%)
jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek	34 (≈ 8,2%)
Jelentéshasadás	8 (≈ 1,9%)
metonimikus névátvitel	26 (≈ 6,3%)
szerkezeti változással alakult nevek	28 (≈ 6,8%)
Kiegészüléssel	6 (≈ 1,5%)
Bővüléssel	22 (≈ 5,3%)
névátvétel	7 (≈ 1,7%)
bizonytalan keletkezésű név	4 (≈ 1%)

A táblázat legfontosabb tanulságaként azt szögezhetjük le, hogy a szintagmatikus szerkesztésmód igen nagy mértékben játszott szerepet a tájnevek létrehozásában, az összes név több mint háromnegyed része ebbe a csoportba sorolható. A szintagmatikus szerkesztésmódon belül kizárólag jelzős szerkezetből alakult tájnevekre találtam adatot. Mint a táblázat adatai mutatják, az összes többi névalkotási mód jóval kevésbé bizonyult produktívnak tájneveink körében, morfológiai szerkesztéssel, jelentésbeli névalkotással és szerkezeti változással megközelítőleg azonos gyakorisággal alakultak tájneveink. Ezeket a szerkesztésmódokat tovább bontva megállapítható, hogy a morfológiai szerkesztéssel alkotott nevek közül a legtöbb helynévképzővel alakult, a jelentésbeli alkotással keletkezett nevek nagy része metonimikus névátvitel, míg a szerkezeti változással alakult neveink leggyakrabban bővüléssel keletkeztek. E névcsoportunknak csak egészen kis részét (1-2%-át) teszik ki a névátvételek és a bizonytalan keletkezésű nevek.

4. Összegzés

Juhász Dezső tudományos munkásságát tájneveink vizsgálatában joggal tarthatjuk korszakalkotó jelentőségűnek, hiszen „A magyar tájnévadás” című munkája (1988) az első olyan monográfia, mely összegyűjti, rendszerezi, és több szempontból (kronológiai, grammatikai, lexikai, stilisztikai és szóföldrajzi) elemzi tájneveinket.

Szaktervezésem témájául azért választottam ezt a névcsoportot, mert fontosnak tartottam több mint húsz év elteltével egy másik szemléletmód szerint vizsgálni ezeket a neveket, és egy másik, új névelemzési keretben bemutatni a helyneveknek ezt a csoportját. Ez a keret a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévvizsgálati modell, melyre dolgozatomban elemző része épült, és melynek a tájnevekre való alkalmazására a korábbiakban még nem történtek kísérletek.

Elemzésem összefoglalásaként elmondható, hogy a HOFFMANN-modell tájnévrendszerünk leírására is kiválóan alkalmazható.

A szerkezeti elemzésből kiderült, hogy tájneveink több mint háromnegyed része (76%-a) kétrészes név. Az egyrészes helynevekben a sajátosságot kifejező kategória a domináns, míg a kétrészes nevekben szinte kizárólagosságot élvez az S + F szerkezet (82%).

A keletkezéstörténeti vizsgálat összefoglalásaként pedig azt emelhetjük ki, hogy a tájnevek létrehozásában a névalkotó eljárások között kiemelt szerepe van a szintagmatikus szerkesztésnek, az összes név több mint kétharmad része így keletkezett. A szintagmatikus szerkesztésen belül kizárólag a jelzős szerkezetre vannak adataink a tájnevek köréből.

Úgy érzem, dolgozatomban elértem a célt, tehát az eddigi vizsgálatokat kiegészítve szintézisbe foglaltam a magyar tájnévadás jellemző vonásait, a tájnevek szerkezeti és típusjegyeit, nyelvi jellemzőit.

5. Irodalom

- BALÁZS JÁNOS (1953), A -ság/-ség képző eredetéhez. MNy. 49: 51–61.
- BÁTKY ZSIGMOND (1916), Alföld. MNy. 12: 333–334.
- BENKŐ LORÁND (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1984), A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Leved és Eteköz kapcsán. MNy. 80: 392–394, 405–407.
- BENKŐ LORÁND (1997), Megjegyzések a *Begej* névhez (Adalék táj- és vízneveink viszonyához). Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR, ZAICZ GÁBOR. Budapest. 62–70.
- DANKÓ IMRE (1995), *Lakság*. MNyj. 32: 63–67.
- FNESZ. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. 3. kiadás. Budapest, 1983.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1984), Levedia és Eteköz kérdéséhez: MNy. 80: 387–388.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához: MNyj. 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), Helynevek nyelvi elemzése. Második kiadás. Budapest.
- HORPÁCSI ILLÉS (1953), A -ság/-ség képző eredetéhez. MNy. 49: 44–50.
- HUTTERER MIKLÓS (1961), Adalékok a felföldizmus kérdéséhez. MNy. 57: 213–214.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), A magyar tájnévadás. Budapest.
- KÁDÁR LÁSZLÓ (1941), A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Budapest.
- KERTÉSZ MANÓ (1913), Muraköz. MNy. 9: 127.
- KERTÉSZ MANÓ (1936), Néhány magyar tájnévről. Nyr. 60: 134–135.
- KISS LAJOS (1979), Egy állítólagos tájnév: Apoka. Nyr. 103: 364–365.
- KISS LAJOS (1990), Makszond, Zsarnószeg. MNy. 86: 221–223.
- PESTI JÁNOS (1969), Földrajzi neveink alsó-, felső- (~al-, fel-) helyzetviszonyító elemei. Nyr. 93: 229–231.
- RÁCZ ANITA (2005), A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. Debrecen.

TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND.
I–III. Budapest, 1967–1976. IV. Mutató. Budapest, 1984.

TÓTH VALÉRIA (2001), Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban
(Abaúj és Bars vármegye). Debrecen.

TÖRÖK GÁBOR (1960), Felföldizmus. MNy. 56: 216–219.

VISKI KÁROLY (1938), Etnikai csoportok, vidékek. Budapest.

6. Melléklet